

Jan van den Broek

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

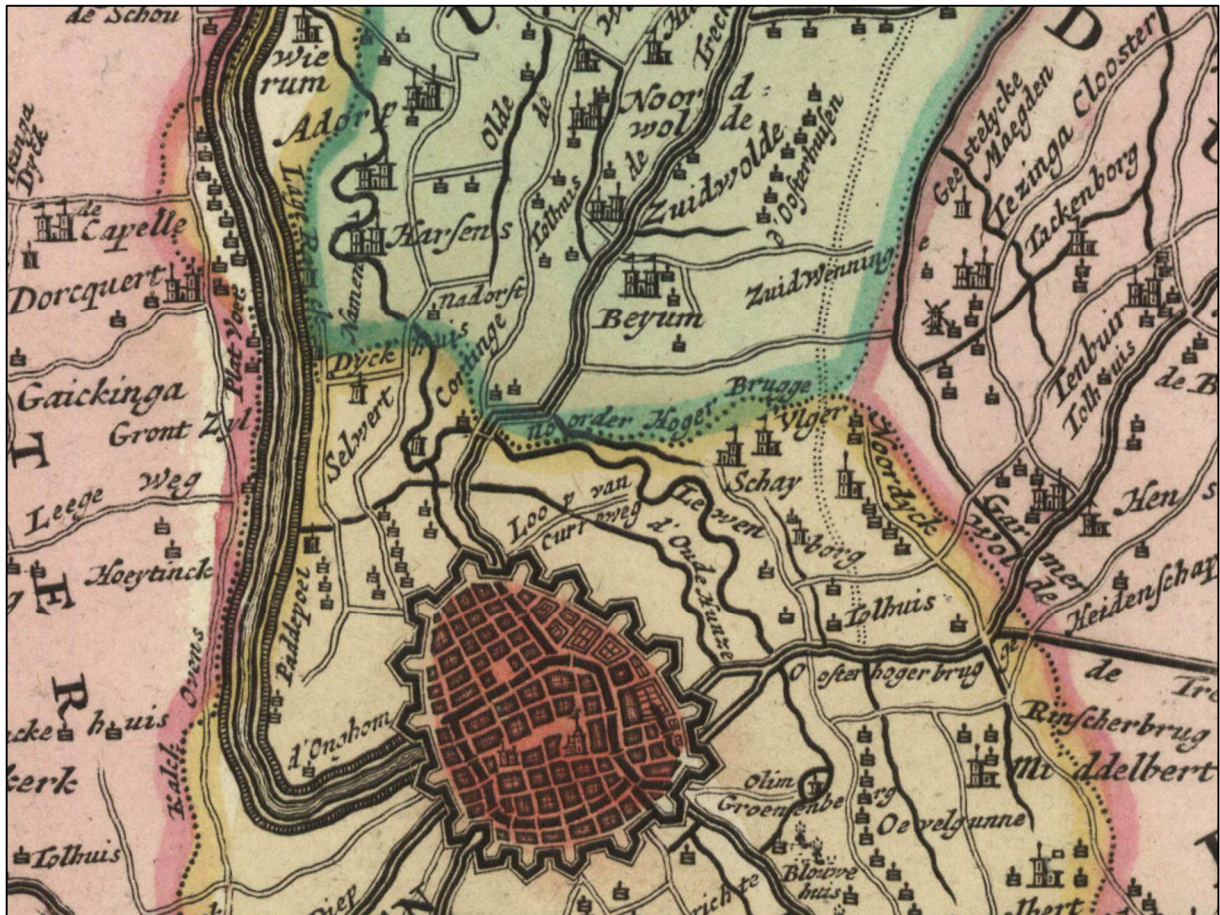
Aantekeningen voor een voordracht in 'de Kleihorn' te
Beijum, georganiseerd door de Historische Werkgroep Beijum

9 april 2015

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Ter inleiding

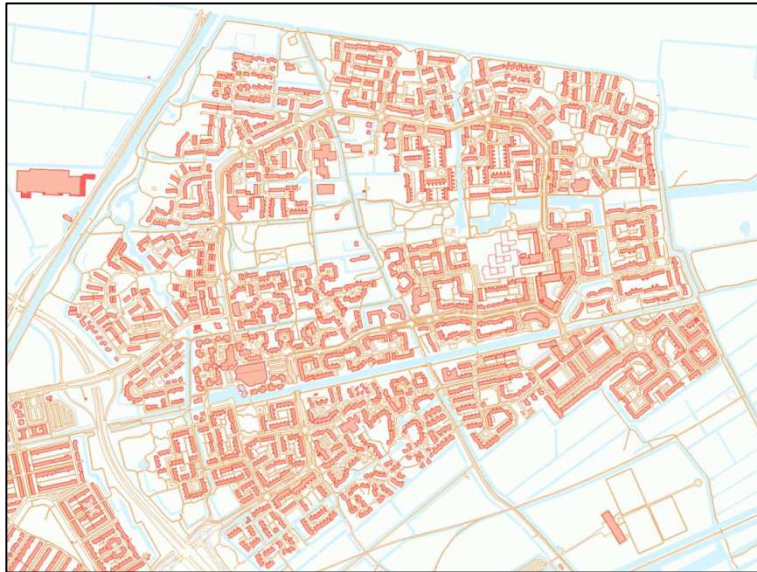

Correctissima nec non novissima domini et provinciae Groningae et Omlandiae tabula, accurate delineata, distincte divisa et in lucem edita per Fredericum de Witt (1680-1690).

Kaart van de provincie Groningen door Frederik de Wit
GrA T1536-5147

Je kunt de stadswijk Beijum met recht en reden een grensgeval noemen. Het grootste deel ervan ligt ten noorden van de Beijumerzuidwending, die de grens was tussen Beijum (later Zuidwolde) in het noorden en Noorddijk in het zuiden. Beijum en Zuidwolde hoorden bij het van oorsprong Friese landschap Hunsingo, Noorddijk was het meest noordelijk gelegen kerspel van het Gericht van Selwerd, ook wel Gorecht genaamd, dat in de middeleeuwen onder de bisschop van Utrecht ressorteerde en vanuit Groningen werd bestuurd.

Op het zeventiende-eeuwse kaartje zijn de verschillende gebieden met verschillende kleuren aangegeven. Hunsingo is groen, het Gericht van Selwerd is geel. Links en rechts daarvan liggen twee rood gekleurde gebieden. Aan de westkant ligt Middelag, dat ooit onderdeel was van Hunsingo, maar later samen met Humsterland, Langewold en Vredewold de 'Westerse kwartieren' vormde, aan de oostzijde ligt het Friese landschap Fivelgo.

Bloemkoolwijk Beijum

De term 'bloemkoolwijk' (ook wel 'spaghettiwijk') komt uit de ruimtelijke ordening en planologie. Men bedoelt hiermee een specifiek stedelijk woonmilieu uit de periode 1970-1985. Stedenbouwkundig en planologisch gezien markeren de woonmilieus uit die periode een keerpunt binnen de Nederlandse stadsontwikkeling van na de oorlog.

De bloemkoolwijken die sinds 1970 werden gebouwd kenmerken zich door kronkelende paden en hofjes. De verkeersstromen zijn hiërarchisch geordend. Het doorgaande verkeer wordt geleid over een beperkt aantal hoofdwegen of een ringweg, waar de bebouwing veelal van afgekeerd is. De straten en woonerven vormen aparte subwijkjes, die als bloemkoolroosjes op de hoofdwegen zijn 'geplant' en doorgaans maar één toegang hebben. Deze subwijkjes zijn meestal niet door wegen met elkaar verbonden en bestaan dus veelal uit dood- of rondlopende straten. Hierdoor zijn autoluwe woongebieden gecreëerd.

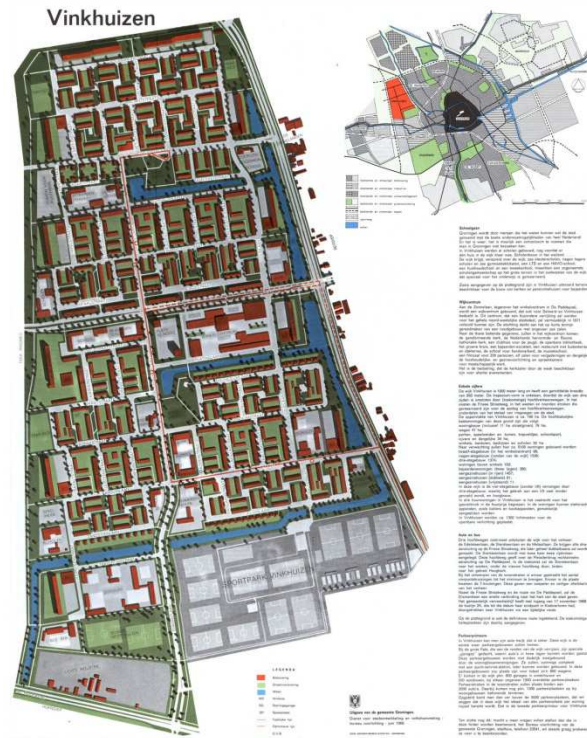
De bloemkoolwijk is een reactie op de planningsdoctrine en ontwerpgedachte van de 'Nieuwe Zakelijkheid' of 'het Nieuwe Bouwen'. Hij vormt een duidelijke grens tussen de functionalistische en monolithische wijken van vlak na de Tweede Wereldoorlog en de eclectische en retrospectieve stijlen van de jaren 90.

Destijds hadden we kennissen die in Beijum gingen wonen. In mijn herinnering zijn ze eindeloos bezig geweest met inspreken en overleggen, samen met de andere toekomstige bewoners.

Voor de gemeentelijke commissie voor de straatnaamgeving waar ik als stadsarchivaris ambtshalve deel van uitmaakte, bezorgde Beijum veel problemen. Niet vanwege de namen, want die moesten allemaal op *-heerd* eindigen en stonden al vast. Maar er moest steeds veel tijd gestoken worden in het ontwarren van de knopen die de stedenbouwkundigen hadden gelegd. Er was zelden een logisch antwoord te vinden op de vraag aan welke straat een woning moest worden genummerd om hem vindbaar te laten zijn voor postbodes en andere gewone mensen.

De titel van mijn verhaal dekt de lading niet: ik ben niet van plan om de geschiedenis van Beijum tot op heden of tot het moment van het ontwerp ervan te volgen. Dat ik het begrip 'bloemkoolwijk' toch graag in de titel opneem heeft een andere reden. Het is immers

opmerkelijk dat de 'organische' lijnvoering van de 'bloemkoolwijk' in Beijum de rationele en rechtlijnige verkaveling heeft verdrongen die hier, in ditzelfde gebied, 1000 jaar geleden tot stand is gekomen en die ik hierna zal bespreken.

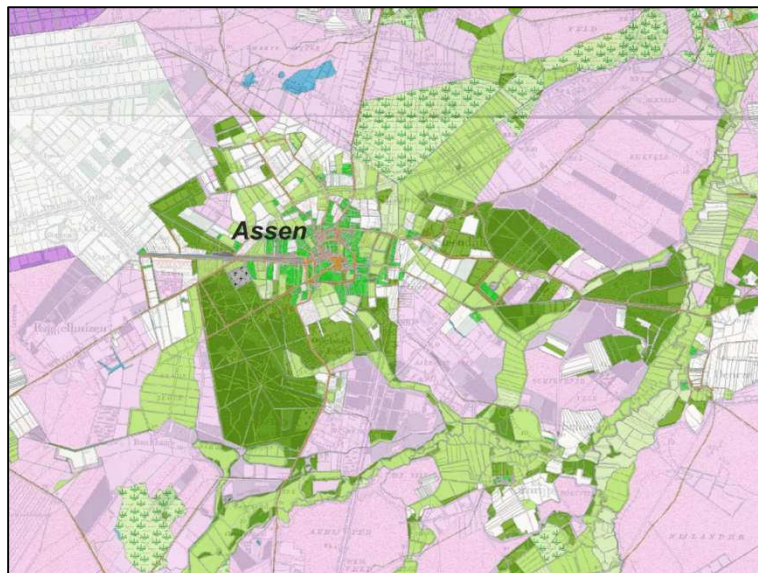

Gemeentefolder Vinkhuizen (1969)

Met Beijum wilde de gemeente Groningen breken met de regelmaat die de nieuwbouwwijken domineerde. De plattegrond van Vinkhuizen, een van die typisch naoorlogse wijken, vertoont alle kenmerken van de Nieuwe Zakelijkheid of het Nieuwe Bouwen: doelmatigheid, rechte lijnen en hoeken, herhaling van vaste patronen ('stempels') en vooral: geen opsmuk. De in 1956 als hoofd van de afdeling stedenbouwkunde aangetreden Hans Eysbroek was in Groningen de leidende kracht achter de planning en maakte graag gebruik van de door aannemer Rottinghuis ontwikkelde 'systeemwoningen', waarmee in korte tijd grote aantallen huizen konden worden neergezet.¹

Toen in Groningen de 'Nieuwe Zakelijkheid' als stedenbouwkundig model werd omarmd was deze mode echter al weer *passé*. In de jaren zeventig en tachtig gruwden progressieve mensen van de opzet van deze wijken. In de *Groninger Gezinsbode* van 13 februari 1969 werd geklaagd: 'Nieuwe stadswijken. Lange rijen huizenblokken in een door velen als afgrijslijk ervaren regelmaat. Onleefbaar, zeggen sommigen.'

¹ Peter Groote, 'Modernisering, ondanks alles', in: Maarten Duijvendak en Bart de Vries (red.), *Stad van het noorden. Groningen in de twintigste eeuw*, 157-212, aldaar 189.

Assen en omgeving: veel woeste grond.

Combinatie van de vroeg-negentiende eeuwse kadasterkaart en de chromotopografische kaart

Op het bovenstaande kaartje geven de lila vlakken heide aan; daarnaast is er ook nog heel wat moeras. Met groene tinten is wat bos (donkergroen) en weiland (lichtgroen) aangegeven. Losse witte vlekken duiden op bouwland. De weiden bevinden zich bij de waterloopjes. Op de kadasterkaart zijn zelfs nog grote stukken wit gelaten, zoals linksboven. Dat gebied was in het begin van de negentiende eeuw nog helemaal niet in kaart gebracht. Tegenwoordig ligt daar de Asser wijk Kloosterveen.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

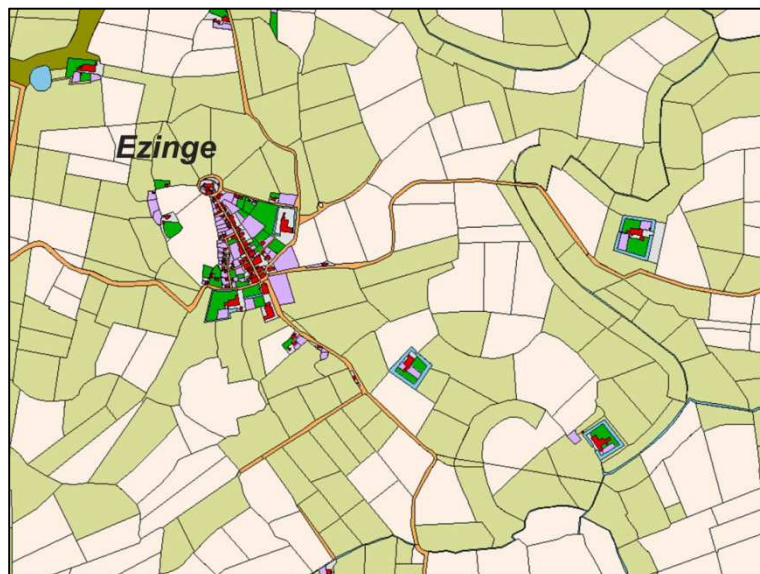
Beijum en omgeving: geen woeste grond

Hoe anders was in dezelfde tijd de situatie in Beijum en omgeving. Toen een groot deel van Drenthe nog woest en ledig was, lag er ten noorden van de stad Groningen een cultuurlandschap dat, van nu af gerekend, zo'n 1000 jaar geleden is ingericht.

De kadasterlijntjes laten verschillende verkavelingsblokken zien. Abrupte scheidslijnen tussen zulke blokken duiden op grootschalige ondernemingen en centrale regie.

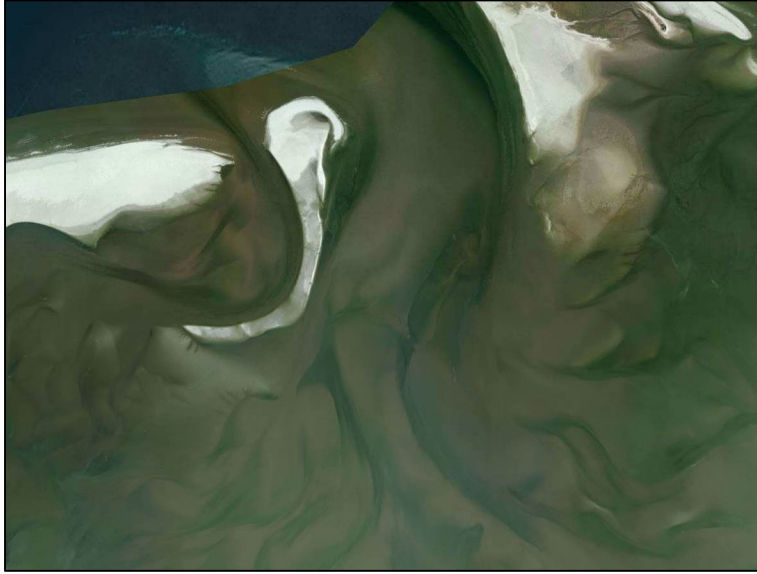
We hebben hier te maken met een gebied dat traditioneel wordt aangeduid als 'Woldland'.

De schuine lijn onder het woord Beijum, centraal op het plaatje, is de Beijumerzuidwending. Daarlangs liep de grens tussen Hunsingo in het noorden en het Gorecht of Gericht van Selwerd in het zuiden. Deze lijn bestaat nog altijd, maar is wel danig veranderd. We zullen dat aanstonds zien.

Ezinge en omgeving op de kadasterkaart

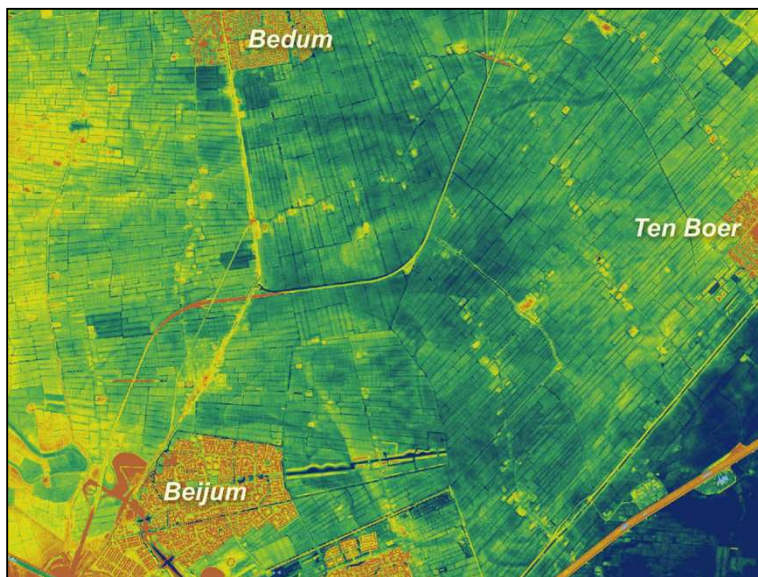
Zo rechtlijnig en strak de verkaveling in Noorddijk en Beijum is, zo rommelig is die in het wierdenland. Bepalende factoren waren hier niet lijnen-trekkende mensen, maar natuurlijke elementen als waterlopen, ruggen (oeverwallen en banken) in het ooit open kwelderland.

Schiermonnikoog, Simonszand en Rottumeroog

Het gat tussen Schiermonnikoog en Simonszand is de Eilanderbalg, tussen Simonszand en Rottumeroog (Boschplaat) zien we de Spruit en het Boschgat.

Bij het bekijken van kaarten van het wierdenland moeten we ons realiseren dat het natuurlijke reliëf van het getijdengebied de basis daarvan is.

Geulen en kwelderwallen tussen Bedum, Beijum en Ten Boer

Op de hoogtekaart is te zien dat de ondergrond reliëf vertoont van hetzelfde type als het waddegebied. Door de opslibbing van de strook langs de zee is hier een moerassige laagte ontstaan waarop veen is gaan groeien. Dat is later weer afgegraven, zodat het land opnieuw een uitgestrekt moeras werd. Om gebruikt te kunnen worden moest het moeras eerst worden 'afgetapt'. Aan die tweede ontginning danken we de rechte verkaveling die we nu nog altijd zien.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Middagsterriet tussen Ezingen en Allersma

In het kleiland liggen de kronkels van het waddenmilieu nog aan de oppervlakte.

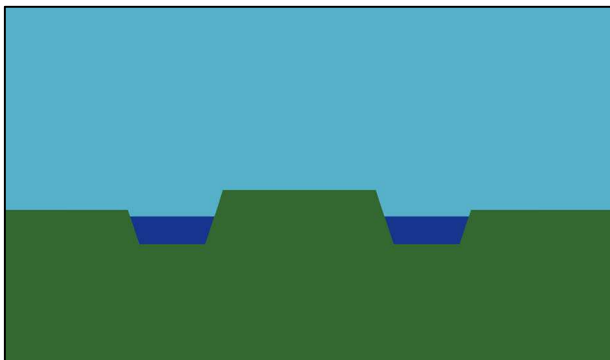

Beijumerzuidwending en omgeving

Luchtfoto van het gebied ten noorden van het Van Starckenborghkanaal waar de stadswijken Beijum en de Hunze zouden komen (1973).

T2290-5170

Op dit plaatje heeft het Boterdiep nog het tracé van de jaren 30. Later zou het zuidelijke deel in oostelijke richting verlegd worden om ruimte te maken voor de aanleg van een nieuwe brug en de Eemshavenweg. Nadien komt het Boterdiep tegenover het flatgebouw aan de Westindischekade in het Van Starckenborghkanaal uit.

Zuidwending of Zijdwende

Het woord 'zuidwending' komt vrij vaak voor, maar blijft raar klinken. Een zuidwending is

een eenvoudige waterscheiding tussen twee polders of ontginningsblokken, bestaande uit twee parallelsloten met een dijkje ertussen. Het dijkje is opgeworpen met de uit de sloten opgegraven specie. De sloten aan beide zijden horen tot verschillende waterhuishoudingen. Doordat de zuidwendingen wat hoger liggen dan het land werden ze als landweg gebruikt.

Het element 'zuid' doet vreemd aan en is in feite ook onjuist. Het is een zogenaamd 'volksetymologische' aanpassing van het oorspronkelijk Oudfriesse woord *sidewendene*, die het gevolg is van de omstandigheid dat de mensen de betekenis van dat woord niet meer kenden. Het gaat om een 'zij-kering'. *Sidewendene* komt van het zelfstandig naamwoord *side* ('zijde') en het werkwoord *wenda* ('keren', 'tegenhouden'). In principe is het dus een kering aan de zijkant van een polder of ontginningsblok. De zijdwending moest voorkomen dat bij een dijkdoorbraak water van het ene blok doordrong in het naastgelegen blok.

In Oost-Friesland verklaart men het element 'side' tegenwoordig door te wijzen op het Oudfriesse adjectief *sīde* ('niedrig', 'laag'), maar dat lijkt me minder aannemelijk.² Zuidwendingen liggen niet allemaal in laagland, althans: toen ze werden aangelegd lagen ze lang niet alle in laagland. Dat we ze nu (vrijwel?) allemaal in lage streken aantreffen, komt door de daling van de bodem als resultaat van ontwatering en oxidatie.

We zullen nu enkele plekken bekijken waar we de Beijumerzuidwending of overblijfsels ervan nog kunnen zien. We beginnen in Noorderhoogebrug, waar de Groningerweg op het tracé van de Beijumerzuidwending ligt.

Groningerweg in Noorderhoogebrug

² Arend Remmers, *Mittelalterliche Flurnamen in Ostfriesland*, gepubliceerd op de website van de Ostfriesische Landschaft:
[http://www.ostfriesischelandschaft.de/fileadmin/user_upload/BIBLIOTHEK/Dokumente/Remmers Mittelalterliche Flurnamen.pdf](http://www.ostfriesischelandschaft.de/fileadmin/user_upload/BIBLIOTHEK/Dokumente/Remmers_Mittelalterliche_Flurnamen.pdf)

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Groningerweg in Noorderhoogebrug

Met een beetje goede wil zou je het armetierige slootje rechts op de foto een overblijfsel van de middeleeuwse Zuidwending kunnen noemen. Later liep hier het Boterdiep.

Beijumerweg en (op de achtergrond)
Groningerweg

Greinerstraat en Beijumerweg

De sloot ligt op de plek waar vroeger de zuidelijke parallelsloot langs de Beijumerzuidwending liep.

De Beijumerzuidwending bij de
Sibrandaheerd

Brug over de Zuidwending bij de
Godekenheerd

Beijumerzuidwending ten oosten van
de Noorddijkerweg

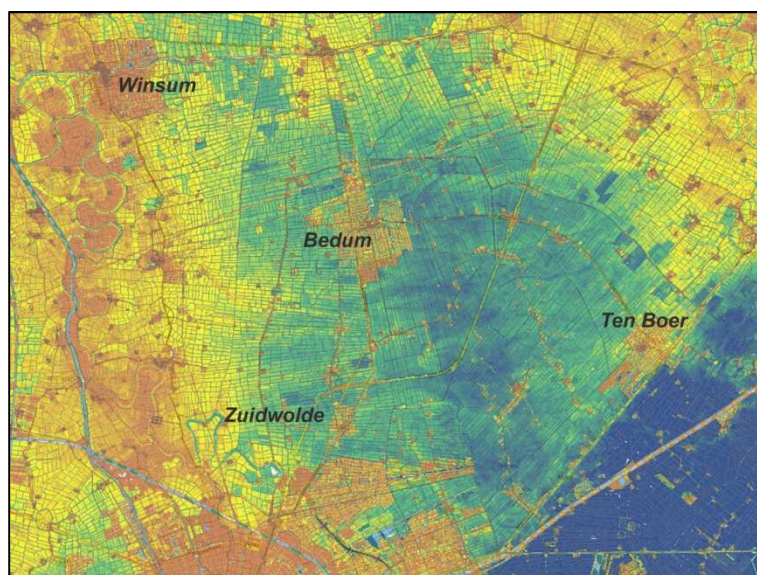
Beijum: van grensgeval tot bloemkoolwijk

- 1 Verschillen
- 2 **Woldland**
- 3 Het Nieuwe Gat
- 4 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar
Pauze
- 5 De constructie van het Boterdiep
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingermaar
- 8 Tot slot

Verkavelingspatronen

Links en rechts op het plaatje zien we de rommelige verkaveling op de oeverwallen van Hunze (links) en Fivel (rechts), daartussenin de strakke lijnen van het Centrale Woldland.

Het platteland is niet plat (combinatie van de oude kadasterkaart met de AHN)

Wanneer we de hoogtegegevens toevoegen vallen twee dingen meteen op:

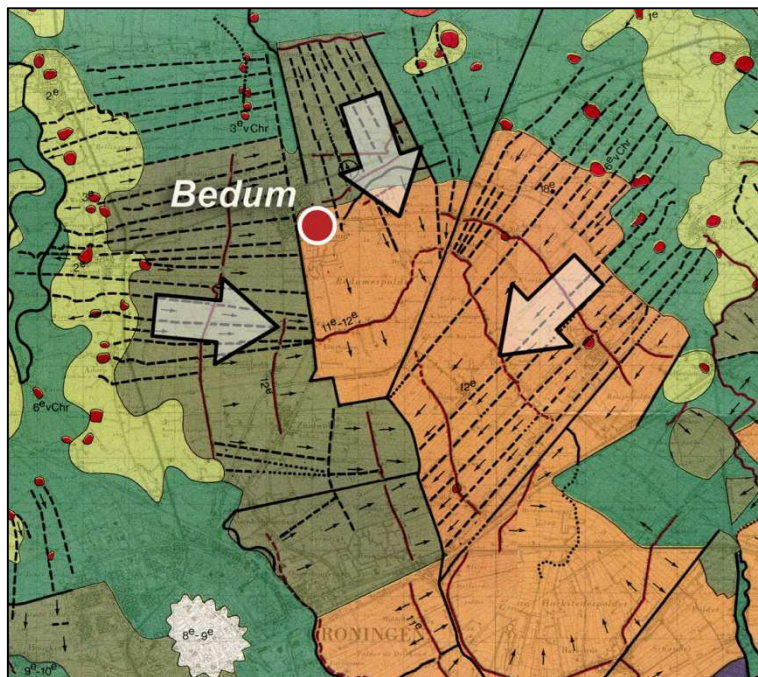
1. Het gebied tussen Zuidwolde, Bedum en Ten Boer ligt laag en wordt aan drie kanten

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

omringd door hogere streken. Links zien we de oeverwallen van de Hunze, rechts die van de Fivel. Rechtsonder het nog veel lagere Duurswold.

2. Zowel in het hoge als in het lage land is de bodem verre van plat. De hoogteverschillen zijn weliswaar klein, maar groot genoeg om een belangrijke rol te spelen bij de waterhuishouding.

Wat minder opvallend, maar zeker het vermelden waard, zijn de rechthoekige percelen die lager liggen dan de naburige. We zien ze onder meer in de buurt van Winsum en Ten Boer. Dat zijn percelen waarvan de bovenlaag is afgegraven ten behoeve van de baksteenproductie.

De kolonisatie van het Centrale Woldland

De regelmatige verkaveling van het Centrale Woldland ten noorden van Groningen laat zien dat de ontginning ervan planmatig is aangepakt. In 1976 publiceerde de bodemkundige ir. J.N.B. Poelman in de *Driemaandelijke Bladen* een artikel onder de titel 'Enkele beschouwingen over het verkavelingspatroon van Innersdijk en omgeving in de provincie Groningen'. Daarin betoogde hij dat het Woldgebied omstreeks het jaar 1000 van drie kanten is aangepakt en dat dit is gebeurd onder regie 'van hogerhand'.

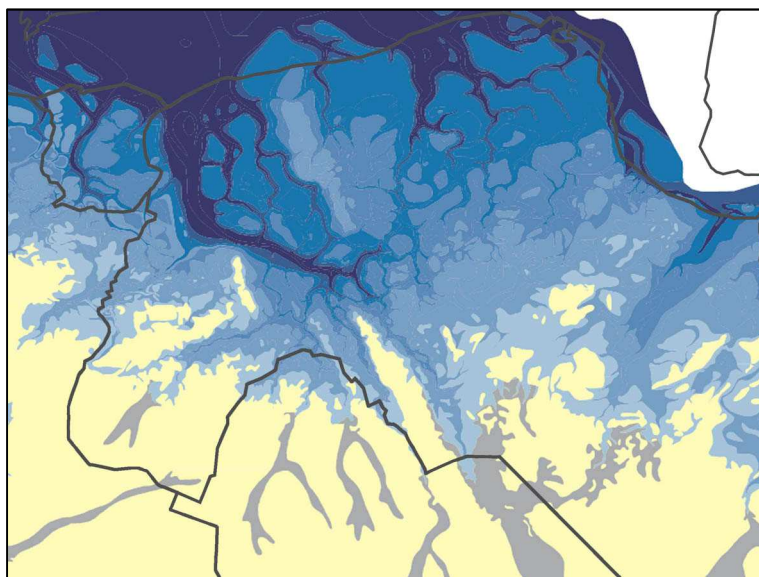
Volgens hem kwamen de ontginners vanaf de terpenrij van Ubbega in het westen, vanaf een ontginningsas tussen Onderdendam en Fraamklap (langs de Deel) en vanaf de wierden aan de oevers van de Fivel in het oosten. Dit resulteerde in verschillende blokken met een samenhangende, rationele verkaveling.

In het gebied zijn verschillende 'ontginningsassen' te herkennen. Ze zijn op dit kaartje gemarkeerd met rode lijnen. Poelman meende dat het hier om secundaire of jongere ontginningsbases gaat, die werden gebruikt toen de ontginners zover van hun uitgangspunt verwijderd waren geraakt, dat ze nieuwe woonplaatsen moesten stichten. Anderen zijn van mening dat het hier juist om oudere elementen gaat. Ze zouden stammen uit een eerdere gebruiksfase van dit gebied. Ik mis de deskundigheid om hierover een gedegen oordeel te vellen, maar alleen al het kronkelende verloop van enkele van deze assen lijkt mij te pleiten

voor de tweede opvatting.

De belangrijkste structuurlijn in het Centrale Woldland is de grens tussen Innersdijk en Vierendeel (Hunsingo en Fivelgo): het Kardingermaar. Het Kardingermaar maakt bij Lutjewolde een knik in noordelijke richting, maar de oorspronkelijke lijn loopt door tot voorbij Huizinge. Daar maakt de grens tussen Hunsingo en Fivelgo een knikje en loopt dan – ongeveer – in dezelfde richting door langs het Maarvliet.

Hoe opvallend deze lijnen ook zijn, er is verrassend weinig onderzoek gedaan naar de manier waarop ze tot stand gekomen zijn. Poelman schenkt er in zijn artikel geen aandacht aan en ook in het kader van de inventarisatie van de lineaire patronen in het Groninger landschap die in de jaren 70 en 80 door de PPD is ondernomen, is hiernaar geen onderzoek gedaan. Wel heeft het 't hier getoonde fraaie plaatje opgeleverd.

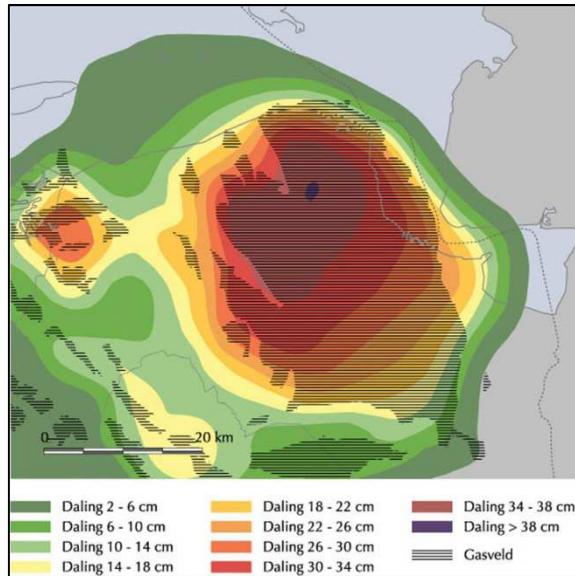

Het reliëf in de pleistocene ondergrond

Het ligt voor de hand dat de 'harde' ondergrond die in het pleistoceen is gevormd een rol heeft gespeeld bij de vorming van de bovenlaag. Maar simpel is de relatie tussen ondergrond en bovenlaag allerm minst. Wel is goed te zien waar zich beken en geulen hebben gevormd.

We hebben altijd gedacht dat de pleistocene ondergrond stabiel was. Pas in de laatste tijd is dat veranderd, in het bijzonder door de aardgaswinning.

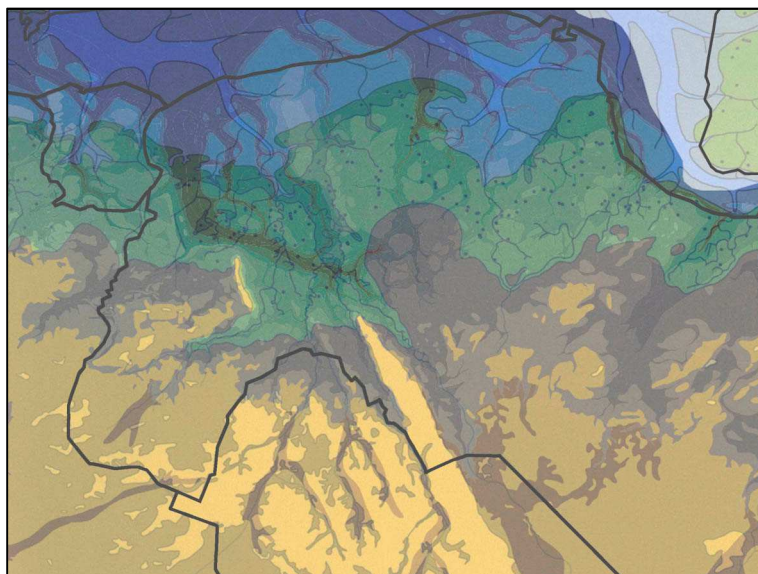
Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Bodemdaling als gevolg van gaswinning. Prognose tot 2050 (bron: NAM)

De grootste bodemdaling (rond 40 cm of meer) wordt verwacht in de buurt van Loppersum. Dat is in principe geen laag gebied. Het ligt zelfs aan de rand van de hoog opgeslibde Fivelboezem.

De processen van opslibbing, veenvorming en inklinking hebben de bovenlaag van de bodem gevormd. Die bovenlaag ligt op de (betrekkelijk) vaste ondergrond.

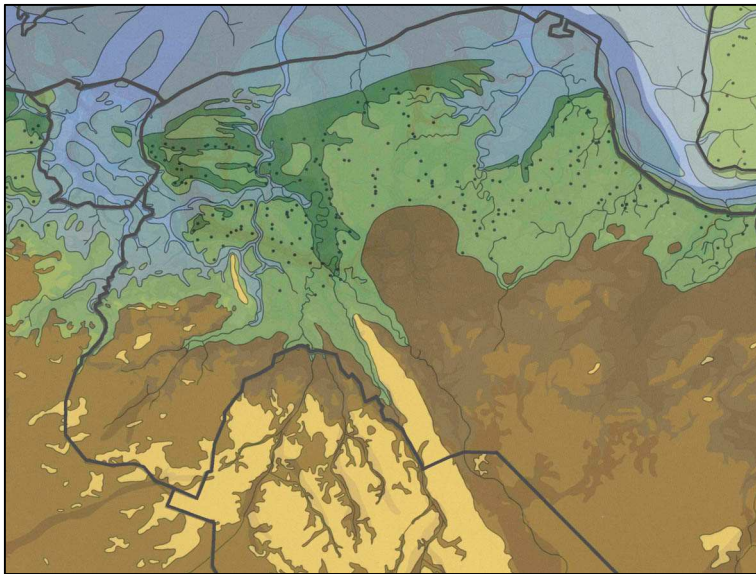
De ondergrond met de situatie rond 100 na Chr.

Het plaatje van de situatie van rond 100 na Chr. is ontleend aan het boek dat enkele jaren geleden verscheen ter gelegenheid van een tentoonstelling over prof. Van Giffen in het Groninger Museum.³

- Bruin is hier veen.
- Geel is de pleistocene ondergrond.
- De verschillende tinten groen geven de kwelders en kweldervlakten aan.
- De puntjes zijn bewoonde plekken (wierden).

³ Egge Knol e.a. (red.), *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden* (Veendam/Groningen 2005).

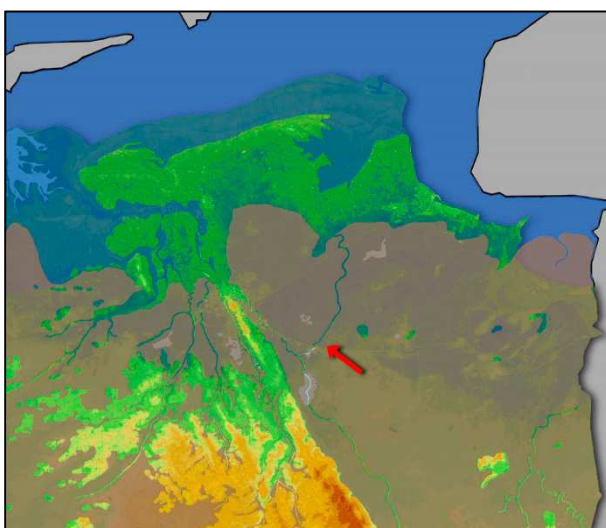
We zien dat er al kwelders langs de kust liggen en dat de laagten ten zuiden ervan zijn opgevuld met veen.

Groningerland rond 800 na Chr.

Ook dit plaatje is ontleend aan het zojuist genoemde boek. Schriftelijke bronnen uit het jaar 800 zijn er niet. Het plaatje is een reconstructie, gemaakt op basis van bodemkundige en archeologische gegevens.

In het noordoosten zien we de Fivelboezem en in het noordwesten de Lauwerszee. Deze is juist in deze tijd ontstaan. Daarbij drong de zee ver het land in, tot voorbij Zuidhorn. De Marne en Humsterland zijn echte eilanden, Middag is een schiereiland. Men vermoedt dat de Hunze toen ook zijn loop naar het westen heeft verlegd. Voordien stroomde de rivier vanaf het latere Schouwerzijl noordwaarts. De Dollard bestond nog niet.

Veen-ontginning in de 9e en 10e eeuw

Op dit plaatje is het veen aangegeven met een bruine laag. In overeenstemming met de theorie van Pieter Mennes Bos laat ik (bij het pijltje) een zijtak van de Hunze ('de bovenloop van de Fivel') door het Foxholstermeer naar het noorden stromen. Het is echter de vraag of

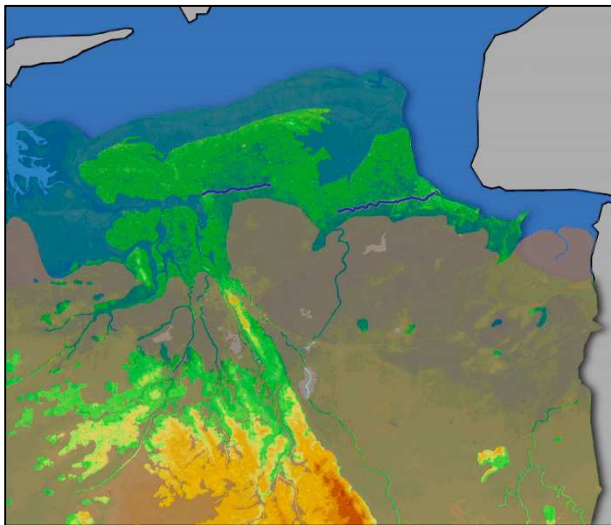
Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

die zijtak er in historische tijd echt is geweest.

Voor heel West-Europa wordt vanaf 1000 bevolkingsgroei gemeld. Men neemt aan dat de bevolking in ons gebied al rond 900 snel begon te groeien. Op de oeverwallen en de wierden was te weinig ruimte om voedsel te produceren voor iedereen. Om die reden trokken mensen vanaf de kweldergebieden en de wierden naar het veengebied ten zuiden ervan. Er zijn zelfs aanwijzingen dat dit proces al in de 9e eeuw is begonnen. Kolonisten groeven ontwateringssloten in het veen en gingen rogge telen. Het landschap onderging hierdoor ingrijpende veranderingen.

- Door het graven van ontwateringssloten kwam hemelwater los uit het veengebied. Vóór de ontginningen werd dat als door een spons vastgehouden.
- Door de ontwatering en bewerking werd het veen blootgesteld aan de zuurstof in de lucht waardoor het oxideerde. De bodemdaling die daarvan het gevolg is, voltrekt zich onwaarschijnlijk snel: tot wel 5 cm. per jaar!

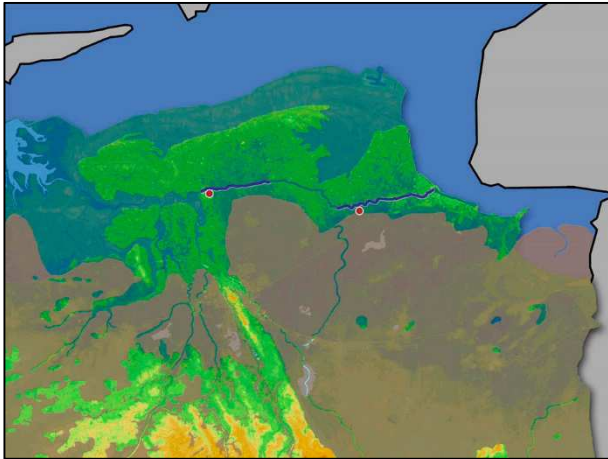
Het eerstgenoemde effect trad ook in de tijd als eerste op. Toen de mensen in de venen aan het graven en ploegen gingen, begon het water vanuit die gebieden naar het kwelderland toe te stromen. Daar raakte het, samen met het uit Drenthe afkomstige rivierwater, opgesloten tussen het hoge veen en de hoge kwelders.

Delf en Deel gegraven (c. 1000)

Om het overvloedige water kwijt te raken groef men de Delf of Deel.

De Delf – het westelijke stuk (tussen Winsum en Fraamklap) heet ‘Deel’ – is waarschijnlijk de oudste waterstaatkundige ingreep van bovenlokaal belang waarvan we het resultaat nog altijd zien. Dijken legde men nog niet langs deze kanalen. Eb en vloed hadden daardoor vrij spel. Zo ontstonden de kronkels die ook nu nog karakteristiek zijn voor het Damsterdiep ten oosten van de Mude (Winneweer) en het Winsumerdiep ten westen van Onderdendam.

Een middeleeuwse handelsroute?

Volgens Johan van Veen, J.K. de Cock, J.N.B. Poelman en H. Halbertsma vormden Delf en Deel één geheel.⁴ Het reliëf en de verkaveling van het land langs de Delleweg tussen Middelstum en Loppersum vertonen inderdaad sporen van een watergang die hier ooit heeft gelopen. Ook de naam *Delleweg* kan aan de Delf of Deel zijn ontleend. Maar het is ook mogelijk dat die is afgeleid van de *dellen* (laagten) ter plaatse.

De Cock en Halbertsma denken dat dit kanaal een deel is geweest van een middeleeuwse handelsroute tussen Vlaanderen en de Oostzee. Ze dateren het kanaal op de 9e eeuw en verwijzen daarbij naar het feit dat Winsum en Garrelsw eer een handelsfunctie hebben gehad. De rode stippen markeren de locatie van beide nederzettingen. Koning Hendrik IV schonk in 1057 de graafschappen Hunsingo en Fivelgo aan aartsbisschop Adalbert van Bremen en Hamburg, met het recht markten op te richten in *Wincheim* (Winsum) en *Gerleviswert* (Garrelsw eer) met munt en tol.⁵

Sint Walfridus en de kolonisatie van het Centrale Woldland

De ontginning van het Centrale Woldgebied wordt in verband gebracht met de heilige

⁴ Joh. van Veen (bew.) *De Fivel en hare verzanding* (Leiden, 1930) 8 evv.; H. Halbertsma, 'De Groninger Delf Nederlands oudste gegraven waterweg?', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 februari 1976, 7; J.K. de Cock, 'De middeleeuwen', in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 593-612, aldaar 598-599; J.K. de Cock en J.N.B. Poelman, 'De Delf, een vroeg-middeleeuws kanaal in de provincie Groningen', in: *Driemaandelijks Bladen* 34 (1982) 106-114.

⁵ P.J. Blok, J.A. Feith, S. Gratama, J. Reitsma en C.P.L. Rutgers, *Oorkondeboek van Groningen en Drente*. 2 dln. (Groningen 1896 en 1899) nr. 24.

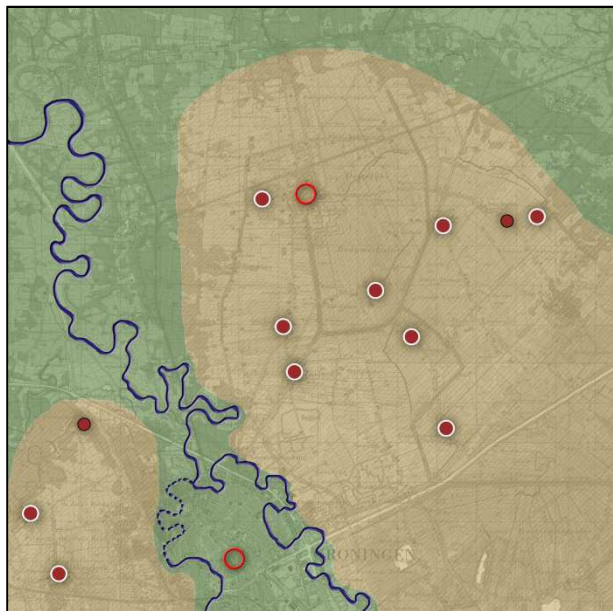
Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Walfridus van Bedum, die volgens de *Vita sancti Walfridi* aan het eind van de 10e eeuw door de Noormannen is gedood.⁶

Sint Walfried zou een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ontginning van de streek en een uitzonderlijk vroom man zijn geweest. Volgens het verhaal liep hij dagelijks vanuit zijn woonplaats Bedum naar Groningen heen en weer om daar de mis te horen.

Het gemeentewapen van Bedum symboliseert de ontstaansgeschiedenis van de gemeente en de rol die Liudger en Walfridus daarbij hebben gespeeld. De eerste zou in de 8e eeuw het Christendom (kruis) en de wetgeving (wetstafel) hebben gebracht, de tweede zou begonnen zijn met de aanleg van dijken (spade).

Dat Walfried in het bijzonder ook degene zou zijn geweest die de Wolddijk heeft aangelegd, is niet zo waarschijnlijk. Deze kering dateert vermoedelijk uit de late 12e of vroege 13e eeuw. Als de heilige werkelijk net de spade in de weer is geweest, zal dat vermoedelijk eerder in verband gebracht moeten worden met de ontginning van het veenland.

Nederzettingen in het Woldland

In het Woldland herinneren verschillende plaatsnamen aan het verdwenen veen:

Sauwerderwolde

Noord- en Zuidwolde

Bedumerwolde

Steerwolde

Garmerwolde

Lutjewolde (Emderwolde)

Emmerwolde (Hemerterwolde)

Groningen en Bedum zijn aangegeven met rode cirkels.

De naam van de boerderij 'Roggenvoorwerk' (rode stip) wijst op roggeteelt op het veen.

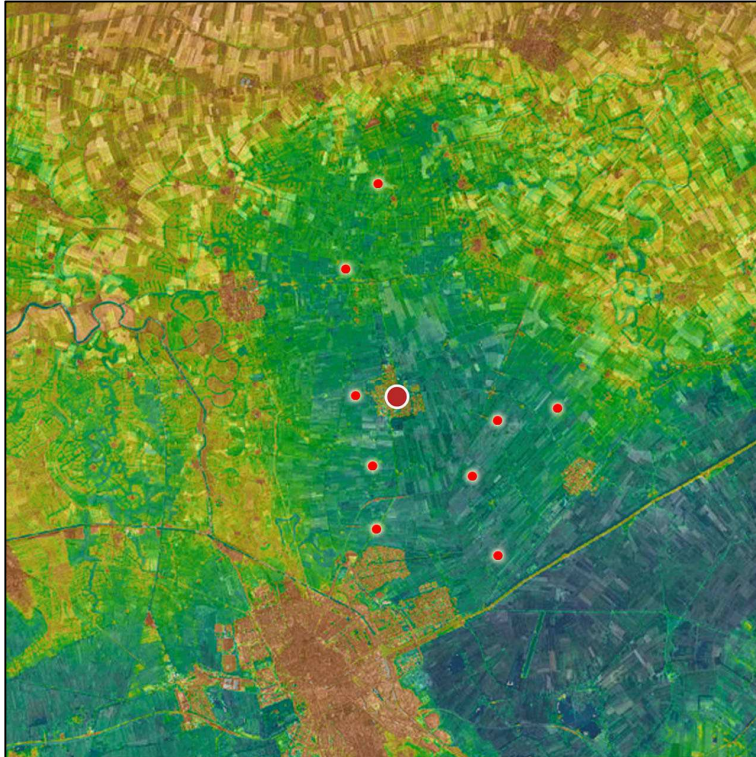
⁶ Remi van Schaik, Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering (Groningen 1985); Remi van Schaik, 'Binnen- en buitendijks: geschiedenis tot het einde van de achttiende eeuw', in: Remi van Schaik e.a. (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 15-47.

Ten westen van de Hondsrug liggen nog

Noord- en Zuid-Lieuwerderwolde (Leegkerk en Hoogkerk)
Dorkwerd (rode stip).

De naam Dorkwerd wel zou misschien iets met 'darg' (moerige grond) te maken kunnen hebben. Overigens wordt het gebied bij Dorkwerd ook *Monomawalde* genoemd.

Buiten het afgebeelde gebied, ten noorden van de Delf, liggen nog Rodewolt en Stitswerderwolde. Deze namen wijzen erop dat ook in de streek tussen Winsum-Baflo en Middelstum-Kantens veen of broekbos heeft gelegen.

Wold-namen

Behalve de 'Woldnamen' laat dit plaatje ook duidelijk de lage ligging zien van het gebied waar eerder veen heeft gelegen.

Boerderij Steerwolde aan de Lageweg bij Thesinge

Aan het oude Steerwolde – de resten van de kerk van deze nederzetting zijn in 1964 opgegraven – herinnert nog de naam van een boerderij aan de Lageweg bij Thesinge.

Er is al heel veel geschreven over het ontstaan en de ontginning van het Woldland. De grote lijnen ervan lijken wel duidelijk, maar de details ontgaan ons, net zoals de chronologie van de gebeurtenissen.

Het 'Centrale Woldland' is bedekt geweest met een dikke laag veen. Deze laag zal niet overal even dik zijn geweest. In de literatuur wordt melding gemaakt van een veenlaag waarvan het

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

oppervlak 1,5 à 2 meter boven NAP heeft gelegen. Als dat juist is moet de dikte van het veen op sommige plaatsen wel 3 à 3,5 meter zijn geweest. De hoge ligging van het veen zorgde ervoor dat het boven vloedniveau bleef, al zal de zee er aan de randen wel stukjes van afgeknabbeld hebben.

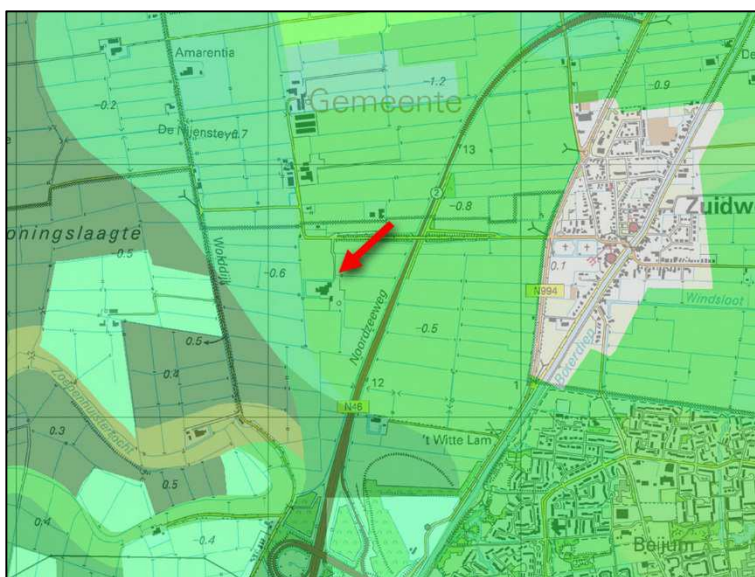
Holme Fen pole Cambridgeshire, East Anglia

Het veengebied van *Holme Fen* in Engeland ligt op een kleilaag. De eigenaar van de grond sloeg in 1851 een lange eiken paal tot op de vaste kleigrond. Hij zaagde de kop af ter hoogte van het toenmalige maaiveld. Enkele jaren later werd de houten paal vervangen door een gietijzeren exemplaar. De paal staat nu 4 meter boven de grond. De bodem is hier dus c. 2,5 cm per jaar gezakt. De bodemdaling in het Holme Fen is alleen het resultaat van ontwatering. Het land is daar niet ontgonnen. Ware dat wel het geval geweest, dan zou de bodemdaling nog veel sneller zijn gegaan. In de literatuur worden bodemdalingen gemeld van 0,5 tot 5 cm per jaar.

Wanneer veen met een dergelijke snelheid kan verdwijnen, kunnen we ons voorstellen dat de veenlaag in het Centrale Woldland op sommige plaatsen na 100 jaar al helemaal was verdwenen. Als men hier in de 9e eeuw met het ontginnen en bewerken van de grond is begonnen, moet de bodem in de 10e eeuw al zover zijn gedaald, dat het land door overstromingen werd bedreigd. Er zal toen ook nieuwe klei zijn afgezet. Dat spoort met de bevindingen die zijn opgedaan bij de opgraving ter plaatse van boerderij Westerseweg 2 onder Zuidwolde.

Het nieuwe voorhuis van boerderij 'Martinizicht',
Westerseweg 2 Zuidwolde

Locatie van boerderij Westerseweg 2
(‘Martinizicht’) op de bodemkaart

De opgravingen die in 2003 en 2004 ter plaatse van boerderij Westerseweg 2 te Zuidwolde zijn verricht zijn van groot belang voor ons inzicht in de gang van zaken. Daar werd het oude voorhuis van de boerderij afgebroken en was er gelegenheid om het onderliggende ‘podium’ te onderzoeken.

Daarbij zijn sloten gevonden uit de 9e en 10e eeuw. De sloten hebben een andere orientatie dan die van nu en zijn in de 10e eeuw overstroomd en afgedekt met een nieuwe laag klei. Pas ruim een eeuw later – in de 11^e eeuw dus – werd het gebied opnieuw in gebruik genomen. Vanaf c. 1150 is hier een 2 meter hoge huiswierde opgeworpen. Voor het maken van dit ‘podium’ moest 6000 m³ aarde worden verzet.⁷ Dit zou niet gebeurd zijn als er geen dwingende noodzaak voor was geweest. We mogen dus aannemen dat de bewoners van deze locatie in de loop van de 12^e eeuw in toenemende mate last hebben gekregen van het water.

Op de bodemkaart zien we dat boerderij Westerseweg 2 op de grens ligt van twee verschillende soorten klei. Kan deze scheidslijn tussen verschillende bodems een indicatie zijn voor de fasering van de ontginning en het grondgebruik?

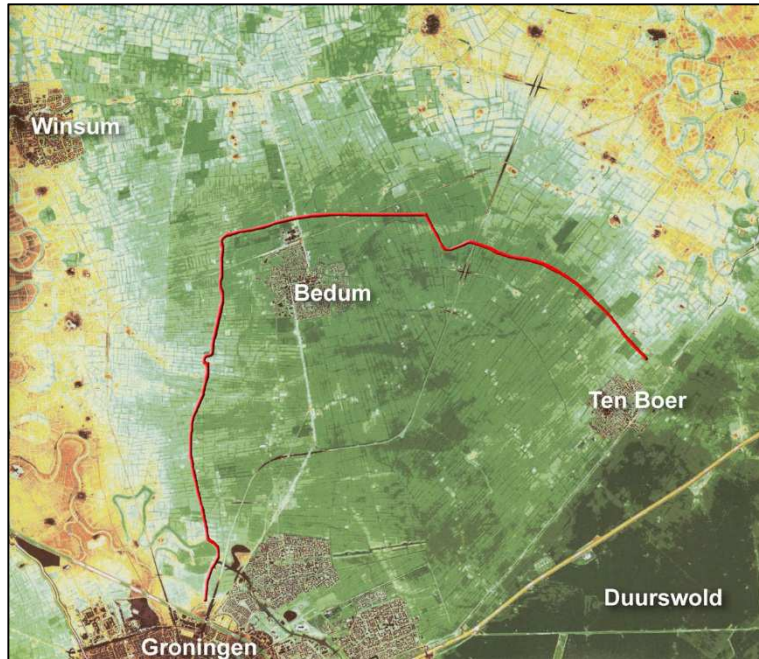
Enkele tientallen jaren na het opwerpen van het podium is de Wolddijk aangelegd. Dat wijst

⁷ Hervonden Stad 2004, 25-27, Hervonden Stad 2005, 22-35.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

op blijvende waterproblemen en overstromingen.

Door de ontwatering en de ontginning van het Centrale Woldland verdween het veen. De bodem daalde en het water uit de omgeving stroomde toe. De Wolddijk is een ringdijk die vermoedelijk rond 1200 is aangelegd om het lage Woldland te beschermen tegen het water uit de omringende, hoger gelegen gebieden.

De Wolddijk ingetekend in de hoogtekkaart.

In het Centrale Woldland bevinden de laagste plekken zich ten noordwesten van Thesinge (Steerwolde) en in het Reidland ten zuidoosten van Bedum (c. -1,5 m).

Links zien we de hoog opgeslibde oeverwal van de Hunze met de wierdenrij van Ubbega, rechts die van de Fivel.

Rechtsonder zien we een hoek van een gebied dat nog veel lager ligt: Duurswold. Aan de Kerkwijk (ten westen van Woudbloem) ligt het peil maar liefst 2,5 tot 2,7 meter onder NAP!

Toen de Wittewierumer abt Menko in zijn kroniek schreef over een overstroming in 1249 en daarbij aantekende dat 'de dijk van de westerlingen of nieuwe dijk' was gebroken (*'et tunc agger occidentalium, qui dicitur novus, fuit interruptus'*), bedoelde hij misschien de Wolddijk

Uiteraard kreeg ook het nog lager gelegen Duurswold last van 'bovenwater'. Ook daar moesten kunstwerken worden aangelegd om het land tegen overstromingen te beschermen: de Borg langs de grens met het Gorecht, de dijk ten zuiden van Garmerwolde die later 'Grasdijk' werd genoemd, en de Graauwedijk bij Overschild.

Het kaartje laat goed zien dat het Centrale Woldland eruit ziet als een diep bord: het 'vreemde water' kan er van vrijwel alle kanten naar toe lopen, maar als het er eenmaal is kan het er maar moeilijk uit. Dat laatste geldt natuurlijk ook voor het 'eigen water'.

Het weren van vreemd water was één ding, het lozen van het eigen water was ook geen simpele opgave, in het bijzonder wanneer de bodem nog altijd aan daling onderhevig was en hoog water vanuit zee en vanuit Drenthe de afstroming van het eigen water hinderde.

Voor de afwatering was men aangewezen op natuurlijk verval. Pas in de 15e eeuw wordt in de archieven de eerste poldermolen genoemd. De enige manier waarop men van het overvloedige water af kon komen was slim gebruik te maken van de getijden. Om dat te bereiken moesten op gunstige plekken zijlen worden gebouwd en zijltochten gegraven.

Beijum:	
van grensgeval tot bloemkoolwijk	
1	Verschillen
2	Woldland
3	Het Nieuwe Gat
4	Hunze, Kleisloot en Zuidwoldermaar
	Pauze
5	De constructie van het Boterdiep
6	De grenzen van Noorddijk
7	Kardingermaar
8	Tot slot

Een oorkonde van 1 augustus 1321 en 24 februari 1322

Het is de aan het einde van de vorige paragraaf vermelde problematiek die geleid heeft tot het nemen van een maatregel waarover in 1321 en 1322 akten zijn opgemaakt. De twee bedoelde akten zijn opgenomen in één oorkonde, die hierbij is afgebeeld. Over de interpretatie van dit oude stuk zijn in de loop der jaren verschillende theorieën geformuleerd. De 'kopnoten' (korte samenvattingen) in het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe luiden als volgt:

OGD I 272: De overheden der landschappen Hunsingoo en Fivelgoo en der stad Groningen sluiten eene overeenkomst over een sluis in de Hunse'.

OGD I 273: Egbert en Egbert, prefecten van Groningen, en de schout Otto Buning bekrachtigen eene overeenkomst van de landschappen Hunsingoo en Fivelgoo en de stad Groningen met het Goorecht over een sluis in de Hunse.

De beschrijving in de huidige inventaris luidt:

Akte waarbij Egbertus, zoon van Adolfus, prefect in Groningen, Egbertus, zoon van Godekinus, prefect, en Otto, schulte in Groningen, vidimus geven van een verdrag uit het jaar 1321 tussen de rechters van Hunsingo en Fivelgo en de raden van Groningen inzake een bij de Sint Walfridusbrug te leggen sluis.

In het vierde nummer van jaargang 2009 van *Stad en Lande* stond een artikel waarin werd voorgesteld om deze tekst in verband te brengen met de omleiding van de Hunze langs de oostzijde van de stad Groningen. Ik heb daarop een reactie geschreven waarin ik heb betoogd dat dit zeker niet het geval was. Toen ik die reactie schreef wist ik zelf nog niet hoe het wel zat, maar voelde wel aan in welke richting ik zou moeten denken. Toen ik mijn theorie had uitgewerkt, bleek dat die niet in een kort artikel kon worden opgeschreven, maar dat het 't beste was om haar te publiceren in samenhang met enkele andere thema's over de Groninger waterstaatsgeschiedenis.

Het resultaat was mijn boek *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze*. In het eerste hoofdstuk van dit boek heb ik mijn best gedaan om aannemelijk te maken dat de akten van 1321 en 1322 betrekking hebben op een poging van de inwoners van het Woldland om hun uitwatering op de Hunze te verbeteren.

Het is nu niet nodig om alles opnieuw te beargumenteren. De materie is daarvoor ook te ingewikkeld en gedetailleerd. Van belang is nu alleen dat de regeling is getroffen om een oplossing te creëren voor de specifieke problemen waarmee het door hogere gronden omringde Centrale Woldland kampte.

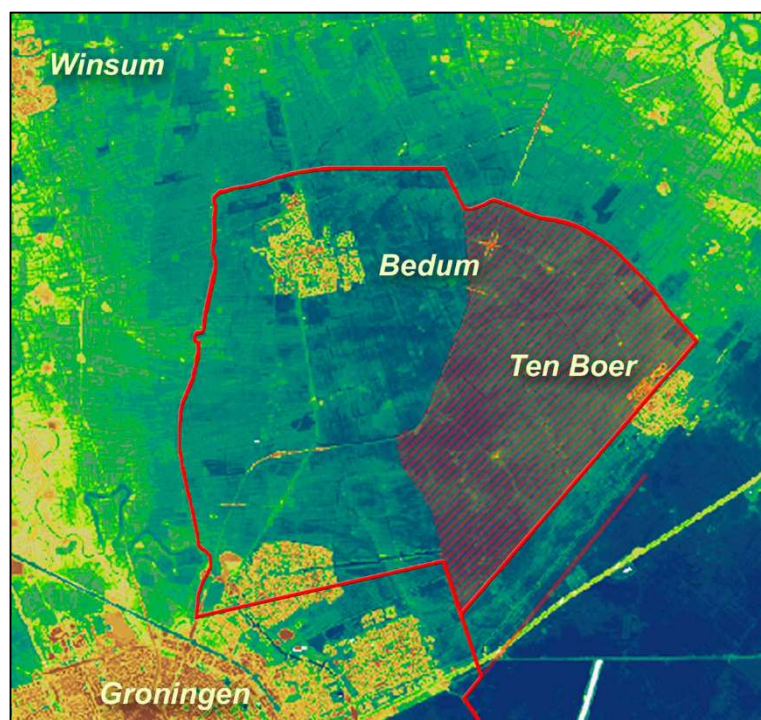
Ook Ubbo Emmius (1547-1625) deed zijn best om de oorkonde van 1321-1322 te interpreteren

Volgens de oorkonde moest er een *aqueductus* (letterlijk: 'waterleiding') komen op een plaats 'ten zuiden van de weg van de brug van de Heilige Walfridus'. Er is verwarring over de weg die hier wordt bedoeld. Uit oude teksten blijkt dat de Walfridusweg de weg is die ook wel 'Kleiweg' werd genoemd en langs het Boterdiep liep. Wij kennen die weg nu als Bedumerweg. Maar we mogen de ons bekende Sint Walfridusweg niet zonder meer gelijkstellen aan de 'weg van de brug van de Heilige Walfridus'! Ubbo Emmius deed dat wel.

In zijn grote standaardwerk over de Friese geschiedenis geeft Ubbo een uitgebreide parafrase van de akten van 1321 en 1322.⁸ Ik ga op zijn weergave van de teksten niet in, maar het is wel zinvol om te signaleren dat hij daaraan enkele bijzonderheden toevoegde die aan zijn eigen fantasie moeten zijn ontsproten.

Een van die toevoegingen laat zien dat Emmius niet echt heeft begrepen wat er met de beide oorkonden is bedoeld. Volgens hem ging het om een sluis ‘ten zuiden van de Sint Walfridusbrug’ en moest die gelegd worden in een riviertje dat naar of langs Bedum liep. Emmius dacht blijkbaar aan het Boterdiep en veronderstelde dat dat een rivier was.

Die opvatting is onjuist. De tekst zegt immers – zoals we hierboven al zagen – dat de *aqueductus* moest komen op een plaats ‘ten zuiden van de weg van de brug van de heilige Walfridus.’ Dat is niet noodzakelijk hetzelfde als ‘ten zuiden van de Sint Walfridusbrug’. De ‘weg van de brug van de Heilige Walfridus’ zou best *ten noorden* van de Sint Walfridusbrug hebben kunnen liggen. Het zou wel eens de weg over de Wolddijk kunnen zijn, die in oude teksten ‘*Woldemawech*’ wordt genoemd.

Het Centrale Woldland met zijn binnendijken

Gearceerd is het Fivelgoer deel van het Centrale Woldland. Het niet-gearceerde deel hoort bij Hunsingo.

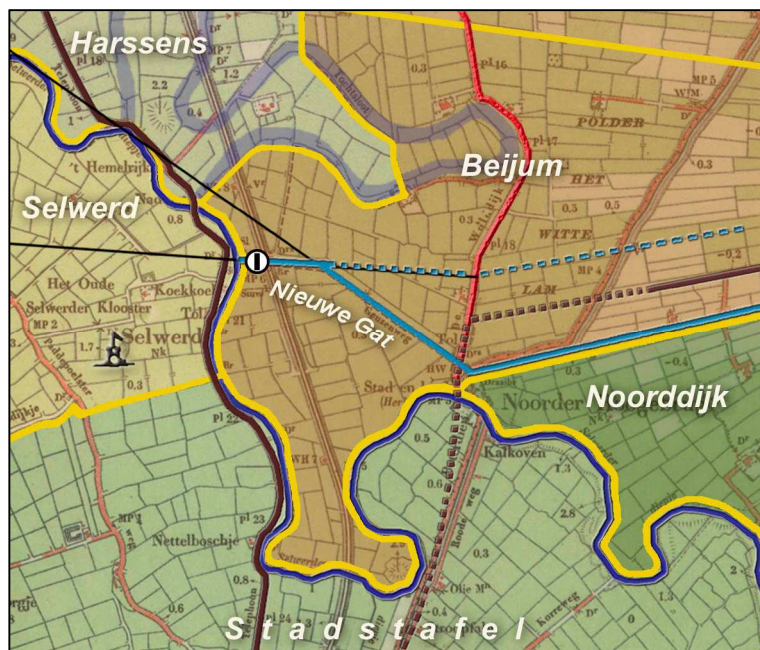
Op grond van de context van de akte en de omstandigheden die in het begin van de veertiende eeuw heersten, is het duidelijk wie degenen waren die in de akte *illi quorum interest* of *fundatores* ('de belanghebbenden of bouwers') worden genoemd. Dat moeten de 'woldmannen' of 'woltsaten' zijn die binnen de Wolddijk woonden, en wellicht in het bijzonder die van Innersdijk.

Vanwege het feit dat de betreffende drie kerspelen (Noord- en Zuidwolde en Bedum) op waterstaatkundig gebied in het verband van de Acht Zijlvesten samenwerkten met vijf Fivelgoer kerspelen, waarvan er een ook binnen de Wolddijk lag (Garmerwolde), ligt het voor de hand dat ook de rechters van Fivelgo bij de onderneming betrokken waren.

⁸ Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* XIII (Leiden 1616) 191.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Duidelijk is ook welk water door de nieuwe *aqueductus* ('waterleiding') moest worden geloosd: het moet gaan om het 'eigen water' van dit laaggelegen gebied.

Waar is de *aqueductus* gebouwd ?

Enigszins gewijzigde afbeelding uit *Een kronkelend verhaal*. De gele lijnen geven de kerspelgrenzen aan, de rode lijn is de Wolddijk.

Door de daling van de bodem die het gevolg was van de ontwatering en de bewerking van het land, hadden de bewoners van het gebied ten noorden van de Beijumerzuidwending behoefte aan een nieuwe lozingsmogelijkheid. De afwatering via hun parallelsloot langs de Beijumerzuidwending werkte onvoldoende, waarschijnlijk mede als gevolg van 'concurrentie' van de zuidelijke parallelsloot, waarlangs Noorddijk afwaterde.

De nieuwe afwatering moest volgens de akte van 1321 komen ten zuiden van de weg van de brug van de H. Walfridus of: vanaf een plek ten zuiden van die weg. Tussen deze plaatsbepalingen zit een (klein) verschil. Helaas is er nog een onduidelijkheid. De originele latijnse tekst zegt dat de *aqueductus* moet komen *ab austro vie Sancti Walfridi*. Ik heb *ab austro* tot dusver vertaald als 'ten zuiden van' en heb verondersteld dat 'de weg van de brug van de heilige Walfridus' heeft gelopen over een tracé dat evenwijdig liep aan de Beijumerzuidwending (op dit plaatje aangegeven met een bruine stippelijn).

Ik heb dit steeds een zwak punt in mijn betoog gevonden. Ik ben daarom blij dat ik onlangs op een helder moment besepte dat deze hypothetische weg helemaal niet nodig is. Alles draait om de vertaling van de Latijnse woorden *ab austro*. In *Een kronkelend verhaal* heb ik betoogd dat *ab austro* 'ten zuiden van' betekent. Dat is nog steeds helemaal juist. Maar je kunt die twee woorden ook – heel letterlijk zelfs – opvatten als 'van het zuiden van'. Tot mijn schande moet ik bekennen dat ik al veel eerder tot dit inzicht had kunnen komen als ik meer vertrouwen had gehad in Herman Elderwolt, pastoor van de Akerk, die in 1525 een vertaling van de oorkondetekst maakte en de woorden '*ab austro vie Sancti Walfridi*' vertaalde met '*vant suijden des wegghes der brugge sunte Walfridi*' (GrA T2241-5).

Om het helemaal helder te maken moet ik toch nog een kleine ingreep doen en 'van het zuiden' interpreteren als 'van het zuidelijke uiteinde van'. Op deze manier opgevat kan met 'de weg van de brug van de heilige Walfridus' immers gewoon de Wolddijk of *Woldemawech*

bedoeld zijn en past de plaatsaanduiding precies bij de – nog altijd bestaande – situatie. Het oostelijke einde van het Nieuwe Gat bevindt zich immers op de plek waar de Wolddijk bij de Beijumerzuidwending en de noordelijke dijk langs de Hunze uitkomt.

De lezing ‘van het zuidelijke uiteinde’ voor ‘het zuiden’ komt me heel acceptabel voor, zeker wanneer ik me verplaats in de situatie van de klerk (*clericus*) die in 1322 de Latijnse tekst van de twee akten moest opstellen. Hoe vertaal je ‘van het zuidelijke uiteinde van de weg van de brug van de heilige Walfridus’ in het Latijn? Het is mogelijk dat ik zou hebben gedacht aan ‘*ab australi fine vie Sancti Walfridi*’ of ‘*ab australi terminatione vie Sancti Walfridi*’. Maar al weifelend zou ik misschien toch gekozen hebben voor ‘*ab austro vie Sancti Walfridi*’.

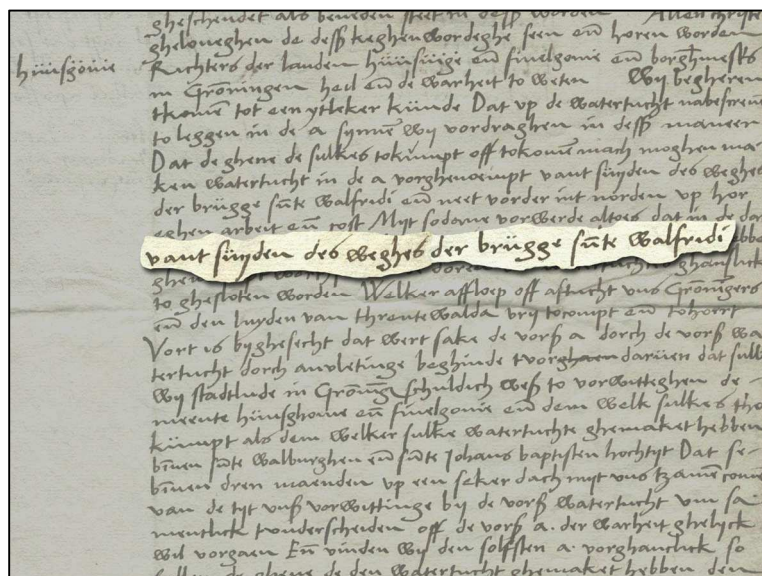
Op de kern van het verhaal heeft deze herziene interpretatie geen invloed, maar ik ben toch blij dat ik van de zwakke hypothese af ben.

Voor de locatie van de nieuwe waterlossing waren ook andere varianten mogelijk. Eén daarvan is hier aangegeven met een blauwe stippellijn.

Het Nieuwe Gat werd gegraven binnen de Hunsingoer parochie Beijum. Dat daarover met ‘het buitenland’ moest worden overlegd, komt door de effecten die de aanleg van een zijl zou kunnen hebben voor de inwoners van andere gebieden die op de Hunze afwaterden.

Door deze nieuwe zijltocht werd het water van Innersdijk een eindje verder ‘beneden’ het lozingspunt van Noorddijk op de Hunze gebracht. Op die manier kon men concurrentie met het Noorddijker water vermijden. Bovendien was hierdoor Innersdijk bij laag water ‘het eerst aan de beurt’ om zijn water te lozen.

De verkaveling van het gebied ten noorden van het Nieuwe Gat lijkt te zijn afgeleid van de in 1321/1322 gegraven waterlossing. Waarschijnlijk werd dit buitendijkse kwelderland voordien niet of nauwelijks gebruikt.

Uit de vertaling van pastoor Herman Elderwolt: ‘vont sijnden des wegges der brugge sunte Walfridi’.

Herman Elderwolt, pastoor van de Akerk, deed rond 1500 veel secretariaatswerk voor het Groninger stadsbestuur. Hij maakte in 1525 een vertaling van de akten van 1321 en 1322.

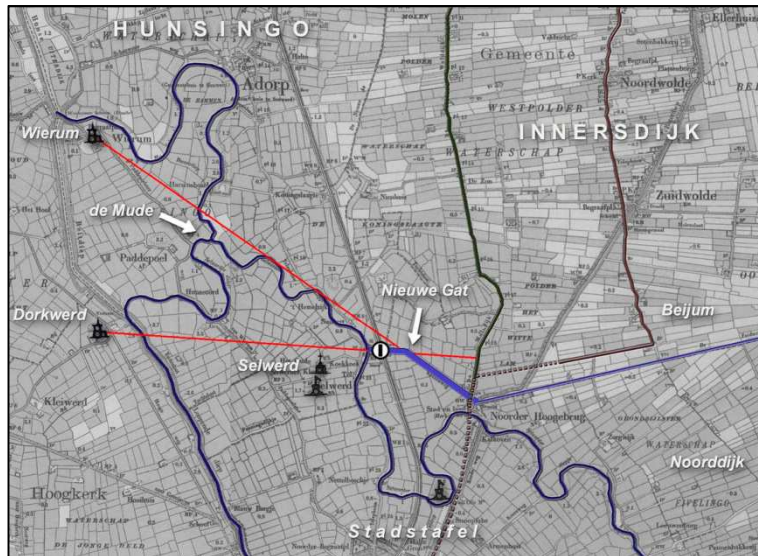
Uitsnede uit T2241-5.

Het geknikte tracé van het Nieuwe Gat is geconstrueerd aan de hand van twee lijnen, waarvan de westelijke is geraaid op de kerk van Dorkwerd en de oostelijke op die van Wierum.

Volgens de gemaakte afspraken moest de zijl tijdens ‘de derde eb’ worden gesloten. Dat betekent dat men de sluis zo moest bouwen, dat het binnenwater naar believen kon worden

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

vastgehouden, ook wanneer dat hoger stond dan het buitenwater. Met andere woorden: men kon niet volstaan met een simpele spuisluis, er moest een complex, bestaande uit vloed- en ebdeuren, worden gebouwd.

De constructie van het Nieuwe Gat

Vanaf de plek waar de zijlen werden gebouwd zette men een lijn uit die in het verlengde lag van de lijn tussen de zijl en Dorkwerd. Op dit kaartje is die lijn in haar volle lengte ingetekend. Wanneer de gravers deze richting tot aan de Wolddijk zouden hebben aangehouden, zouden ze zijn uitgekomen op een punt *ten noorden* van het zuidelijke uiteinde van de Wolddijk. Afgesproken was echter, dat de nieuwe zijltocht *ab austro* van de *via pontis Sancti Walfridi* moest komen. Daarom zette men vanaf de plek waar de noordelijke sloot van de Beijumerzuidwending bij de Wolddijk uitkwam een oriëntatielijns op de kerk van Wierum en volgde men bij het graven van de zijltocht deze lijn tot het snijpunt met de op Dorkwerd geraaide lijn.

Deze gang van zaken biedt een verklaring voor de typische knik die het Nieuwe Gat vertoont. Omgekeerd is de knik in het Nieuwe Gat een indirect argument voor de stelling dat de akte van 1321 inderdaad de aanleg van het Nieuwe Gat betreft. De twee richtingen waarvan deze knik getuigt verwijzen immers naar de twee alternatieven die toen voorlagen.

Nieuwe Gat en Geuzenweg op de AHN

Op gewone foto's komt het reliëf niet zo goed uit. Op de hoogtekartaat zoveel te beter.

De donkerblauwe vlekken zijn afgetichelde percelen.

Op dit plaatje is goed te zien dat de verkaveling van het gebied ten noorden van de Geuzenweg secundair is ten opzichte van het Nieuwe Gat.

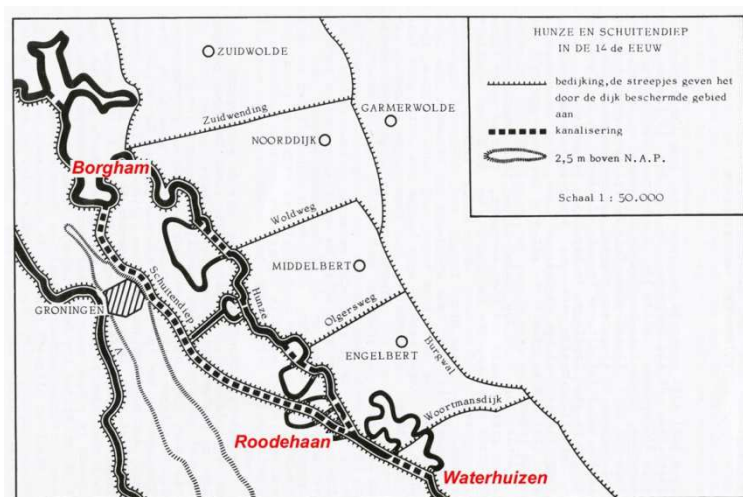
Het Nieuwe Gat gezien in westelijke richting

Op de voorgrond het op Wierum geraaide deel van het Nieuwe Gat.

Het Nieuwe Gat ten oosten van de knik

Op de voorgrond het op Dorkwerd georiënteerde deel, op de achtergrond het op Wierum geraaide stuk.

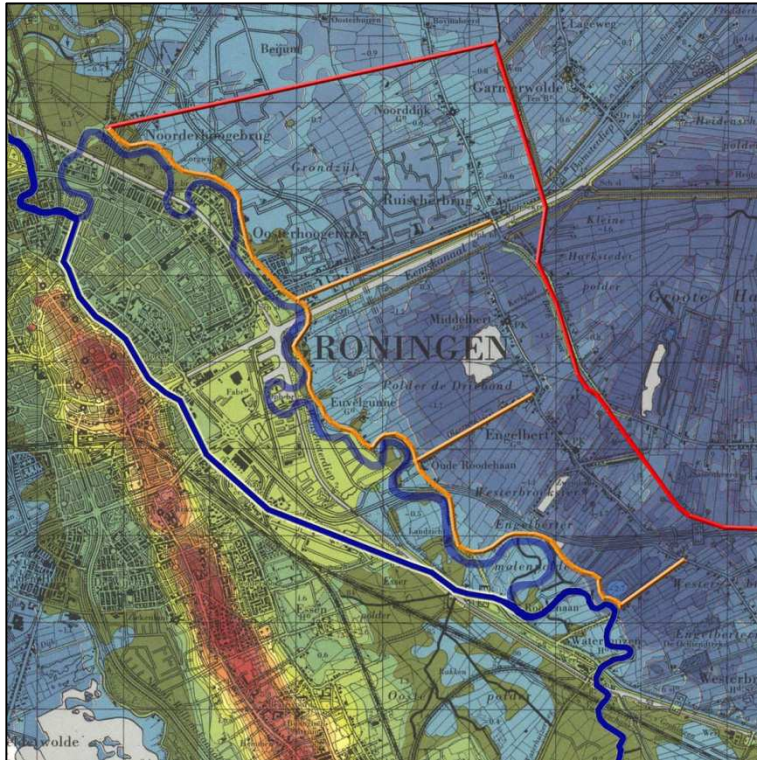
De afleiding van de Hunze naar Overdiep

Volgens Overdiep is het Schuitendiep eind 14e eeuw gegraven. Dit plaatje is een enigszins gewijzigde en aangevulde versie van de illustratie die hij bij zijn publicatie (1973) voegde.⁹

De toenmalige politieke situatie lijkt daarvoor geschikt. In 1392 had het stadsbestuur de regie over het Gorecht van het Utrechtse domkapittel overgenomen. Dat betekent dat het vanaf dat jaar in de gelegenheid was om het initiatief voor een dergelijk project te nemen en de uitvoering ervan aan de ingezetenen van het Gorecht op te dragen.

Er is maar één schriftelijke bron die het bestaan van het Schuitendiep rond 1400 lijkt aan te tonen. Wanneer de kroniekschrijver Johan van Lemego beschrijft hoe bisschop Frederik van Blankenheim, ontevreden over het verkwanselen van de Utrechtse rechten door het domkapittel, in het jaar 1401 de stad Groningen belegerde, vertelt hij dat de bisschop zijn kanonnen op de Kempkensberg opstelde en ten noorden daarvan een droge gracht liet graven '... in oostelijke richting naar beneden tot aan een stromende waterloop, die uit het Helperhamrik kwam'. Welke andere 'stromende waterloop' zou Van Lemego hier kunnen bedoelen dan de omgelegde Hunze?

⁹ G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191.

Afleiding van de Hunze (c. 1400)

Het nieuwe diep was een geduchte ingreep in het landschap. Het zorgde ervoor dat het Drentse water wat gemakkelijker kon afstromen en uit de buurt bleef van de drie noordelijke Drenterwolder kerspelen. Maar het bracht ook nieuwe problemen met zich mee:

- Het peil in het Schuitendiep stond vaak hoger dan dat van de aangrenzende landerijen, zodat het nieuwe kanaal de ontwatering daarvan bemoeilijkte; bij dijkdoorbraak dreigde zelfs overstroming.
- Het nieuwe diep moest verschillende bestaande landwegen en watergangen kruisen.

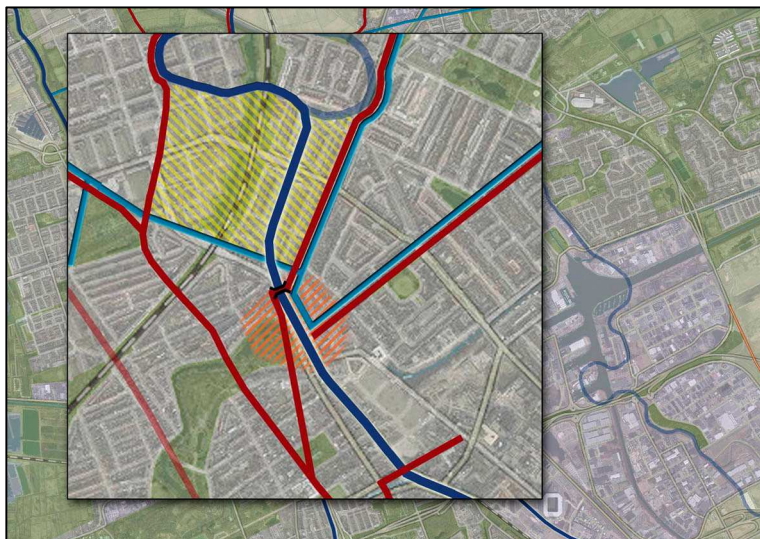

Het tracé van Schuitendiep en Selwerderdiep volgt het reliëf

Op dit kaartje is goed te zien dat het nieuwe kanaal ruwweg de hoogtelijnen volgt. Bij Groningen loopt het parallel aan de hoogte van de Hondsrug. Daardoor hoefde men alleen aan de oostzijde een dijk te leggen.

Aan de oostzijde van de middeleeuwse stad liep het kanaal parallel aan de oostelijke stadsgracht.

Waarschijnlijk heeft men bij de aanleg van het kanaal gebruik gemaakt van bestaande watergangen.

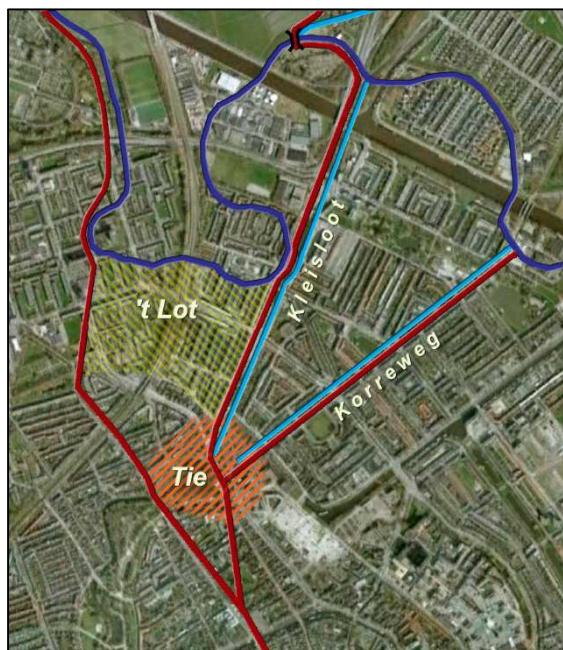

Een ingewikkelde situatie...

Zoals gezegd moest de omgelegde Hunze binnen het stadsgebied van Groningen enkele land- en waterwegen kruisen. Om de zaak niet al te onoverzichtelijk te maken heb ik de dijken weggelaten die ten oosten van het Selwerderdiep en in het Lot (geel gearceerd) aan beide kanten langs het nieuwe kanaal zijn gelegd.

Tegenwoordig geldt de verkeerssituatie aan de kop van de Korreweg als de ingewikkeldste van het hele land. Rond 1400 was het niet anders.

Ik hoef in dit verband niet dieper op de zaak in te gaan. Voor ons is het van belang na te gaan hoe de situatie hier was vóórdat het Selwerderdiep (het noordelijke uiteinde van het Schuitendiep) hierlangs werd geleid.

Kleislout en Tie

Op het plaatje zien we:

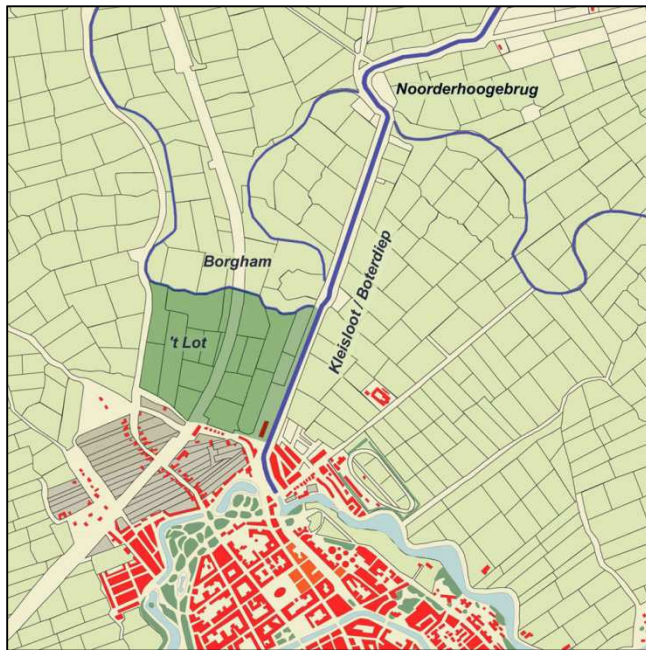
- de weg van Groningen naar Ubbega (het op de Hondsrug gelegen gedeelte wordt in een oorkonde van 1257 de 'Strete' genoemd en was dus geplaveid)
- 'het Lot': het laagland tussen de Hondsrug en de Hunzekronkel rond de Borgham (geel gearceerd)
- de Sint Walfridusbrug
- de Kleislout en, parallel daaraan, de Kleiweg
- de Tie (oranje gearceerd).

Ik vermoed dat de Kleislout al in de tweede helft van de veertiende eeuw is gegraven als onderdeel van een vaarverbinding tussen Hunsingo en Groningen.

Een 'tie' is in het Nedersaksische taalgebied een stuk openbare ruimte dat bij een dorp

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

behoort. Het woord Tie komt in dezelfde akte van 1257 voor die ook 'de Strete' noemt; verder wordt de Tie in 1434 genoemd als plaatsbepaling. Uit de context blijkt dat het moet gaan om het gebiedje dat hier oranje is gearceerd. De Tie was waarschijnlijk de plek waar de Hunsingoër schippers hun handelswaar aan land brachten en dat de producten vanaf deze plaats via 'de strete' naar de markt werden gebracht.

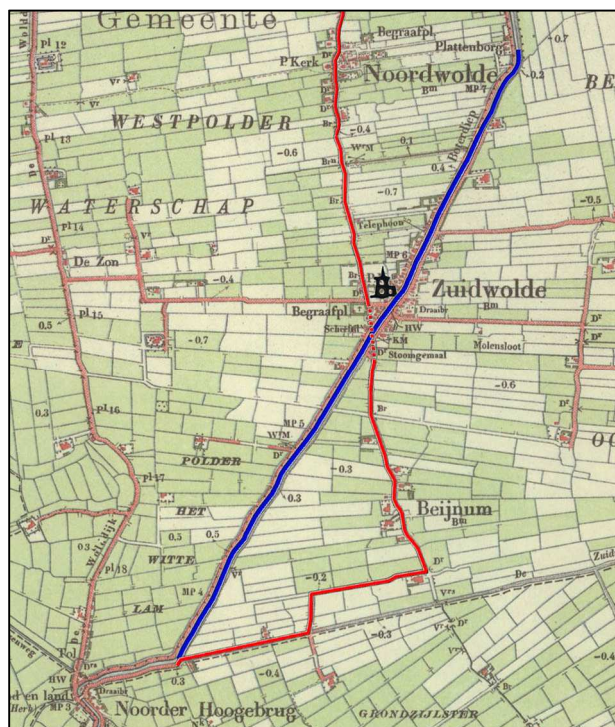
Het Boterdiep gaat door de verkaveling

De afbeelding is een bewerkte versie van een door Henk Kampen op basis van de topografische atlas van 1930 gemaakte kaart.

Met groen is 't Lot aangegeven, het lage gebied tussen de grote Hunzekronkel en de noordelijke punt van de Hondsrug.

De Kleislote (het latere Boterdiep) doorsnijdt ten noorden van de Borgham het oude verkavelingspatroon. Dat duidt erop dat deze watergang jonger is dan de percelering en met een ander doel is gegraven dan de waterafvoer. Dat wordt bevestigd door het feit dat hij bij de Borgham buiten om de Hunze meebuigt. Beide watergangen stonden blijkbaar los van elkaar en het water erin verschilde in peil.

Ik vermoed dat de Kleislote gegraven is terwille van het vervoer over water. De aanleg ervan zou in verband kunnen staan met de vrede die Groningen en de Ommelanders in 1338 met elkaar sloten. Kort daarna brak een pestepidemie uit die een groot deel van de bevolking uitroeide en de samenleving ontwrichtte. Toen die ellende achter de rug was is – zo lijkt het – een periode van samenwerking aangebroken, ook op economisch terrein. Groningen werd toen het centrum van de 'Friese Zeelanden'. Daarbij passen goede verbindingen met de Groninger markt.

Zuidwoldermaar tussen Noorderhoogebrug en Plattenburg

Ook ten noorden van Noorderhoogebrug gaat het Boterdiep (het voormalige Zuidwoldermaar) tot aan Plattenburg schuin door de verkaveling. Het doorsnijdt ook de oude weg van Beijnum naar Noordwolde en lijkt een beetje uit te wijken voor de Zuidwolder kerk.

Afwateringssloten zijn onderdeel van en passen doorgaans in het verkavelingspatroon; watergangen die daarvan afwijken zijn blijkbaar met een ander doel aangelegd.

Kerk en Boterdiep in Zuidwolde

Ofschoon de jonge boompjes op de linkeroever het zicht op het kanaal enigszins belemmert, laat deze foto zien dat het Boterdiep de kerk van Zuidwolde als het ware schampt.

Oorspronkelijk was de ruimte tussen de kerk en het Boterdiep nog krappere. Halverwege de

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

negentiende eeuw is de kerk aan de oostkant ingekort om de trekweg langs het kanaal te kunnen verbreden.

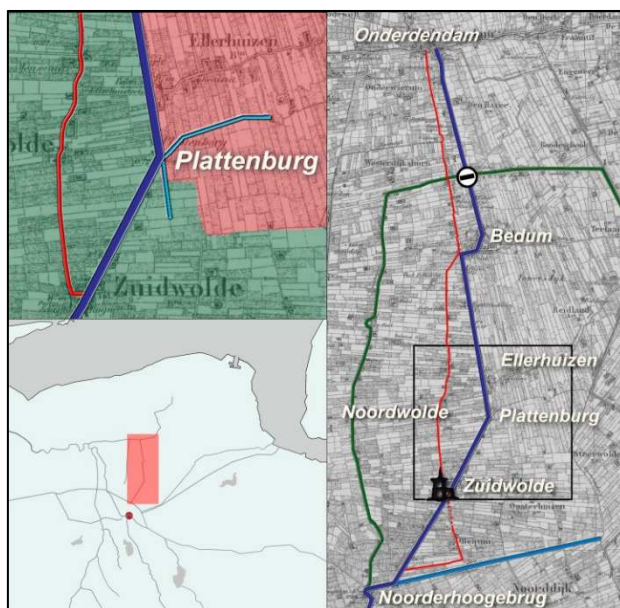
Boterdiep in Zuidwolde op een ansicht uit 1915 (uitgave van H. Oomkens)

Op dit plaatje is nog duidelijker te zien dat het Boterdiep zich om de kerk van Zuidwolde heen kromt.

Het Boterdiep ten noorden van Zuidwolde (voorjaar 2012)

Het Boterdiep is vanuit het noorden op de kerk van Zuidwolde georiënteerd.

Het Boterdiep ten noorden van de Hunze

Het detailkaartje linksboven correspondeert met het zwarte kader op de rechterhelft van de afbeelding. De verschillende verkavelingsblokken zijn als groene en rode vlakken aangegeven.

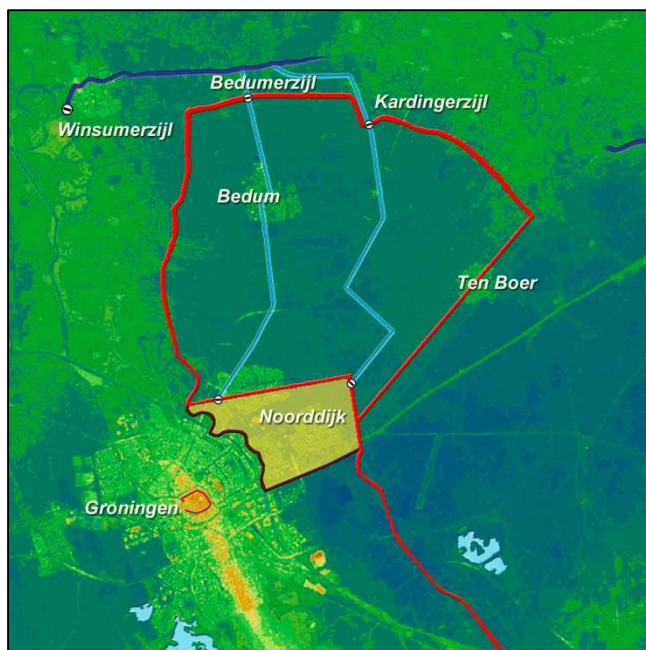
Het groene blok is ontgonnen vanaf Ubbega, het rode vanaf de Deel.

Het gedeelte van het Boterdiep tussen Plattenburg en Onderdendam (het noordelijke stuk) past in de verkaveling, het stuk tussen Noorderhoogebrug en Plattenburg doorsnijdt die. Dit wijst erop dat het noordelijke deel oorspronkelijk vooral de afwatering heeft gediend en dat het zuidelijke deel later en ten behoeve van de scheepvaart is gegraven.

Op de plaats waar het Boterdiep de Wolddijk (de groene lijn) kruist, ligt de Bedumerzijl ('Bederazijl').

Deze aanwijzingen lijken mij voldoende om te concluderen, dat het Boterdiep vanuit Hunsingo *naar Groningen toe* is gegraven. Vanaf Plattenburg richtte men zich op Zuidwolde, en voorbij die plaats hield men de oorspronkelijke richting aan. Daardoor kwam men op een wat vreemde plaats, ruim 600 meter oostelijk van de Sint Walfridusbrug, in de Beijumerzuidwending uit.

Noorddijk wijkt uit naar Winsum

We hebben eerder gezien dat de landerijen binnen de Wolddijk (Innersdijk) vanaf 1321-1322 via het Nieuwe Gat mochten afwateren op de Hunze. Het lijkt onwaarschijnlijk dat het Nieuwe Gat erg lang heeft dienst gedaan als waterlossing voor Innersdijk. Op enig moment – het zal wellicht halverwege de veertiende eeuw zijn geweest – ging ook het zuidelijke deel van Innersdijk noordwaarts afwateren. De aanleg van het Zuidwoldermaar (het scheepvaartkanaal tussen de Beijumerzuidwending en Plattenburg) zal daarbij een rol hebben gespeeld. In 1408 kreeg ook het tot het Gericht van Selwerd behorende kerspel Noorddijk toestemming om noordwaarts, via de watergangen van het Winsumerzijkvest, uit te wateren.

Bij de inlating van Noorddijk in het Winsumerzijkvest werd bepaald dat de Noorddijkers twee zijlen mochten maken, één door de Borgwal bij het Abbemaar en één – later steeds

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

‘grondzijk’ genoemd – door de Beijumerzuidwending bij de sloot die in de betreffende akte ‘Zuydtwoldema’ werd genoemd. Daarmee werd het latere Boterdiep bedoeld. De ene helft van het Noordijker water liep sindsdien via het Kardingermaar naar de Kardingierzijk, de andere helft via het Zuidwoldermaar of Boterdiep naar de Bedumerzijk.

Ofschoon de Hunze al was omgelegd en geen directe bedreiging meer vormde, beschouwden de Winsumer zijlvesten de ‘Oosterdiepsdijk’ (de dijk langs de oude Hunzebedding, op het kaartje aangegeven met een kronkelende bruine lijn) toch als een risico. Ze wilden er zeker van zijn dat het Drentse water niet hun gebied zou kunnen binnendringen. Daarom werd Noordijk verplicht om die oostelijke Hunzedijk in goede staat te houden, alsook de kerspelscheiding met Middelbert, de *Wyrkeszuidwending* (de latere Hinkemahornsterweg, nog later Woldweg geheten; hier aangegeven met een rechte bruine lijn).

Het Abbemaar, gezien vanaf de Borgwal (de grens tussen het Gorecht en Fivelgo)

Even ten zuiden van deze plek bevindt zich een gemaaltje dat water vanuit het Abbemaar opmaalt naar de Borgsloot-boven-de-Rollen: een situatie die precies tegengesteld is aan die van 1408. Het opmalen van water uit het Abbemaar heeft tot doel het natuur- en recreatiegebied Karding nat te houden.

Het Abbemaar wordt op oudere topografische kaarten ook wel als ‘Het Geweijde’ aangeduid.

Borgsloot-boven-de-Rollen met Noordermolen

Deze watergang heet op oude kaarten Thesingermaar en Kardingermaar.

Overeenkomstig de regeling die in de inlatingsakte van Noordijk in het Winsumerzijlvest was vastgelegd, kwam een deel van het Noordijker water via een zijltje in de Borgwal in dat stuk van de oude Borgsloot terecht, dat tegenwoordig ‘Borgsloot-boven-de-Rollen’ heet.

Borgsloot-boven-de-Rollen in zuidelijke richting, gezien vanaf de Hontil

De Hontil (ook 'Hondtil') verbindt het binnen Noorddijk gelegen deel van de Stadsweg met het onder Garmerwolde gelegen stuk. Het in de gemeente Ten Boer gelegen deel van de Stadsweg begint 150 meter noordelijker bij de Ridderborg en loopt in een rechte lijn naar Oosterdijkshorn. De brug heette vroeger ook wel Schepperijtil. Hij werd onderhouden door het Vierendeel, een 'schepperij' (onderdeel) van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest.

Op de plaats van de brug heeft vroeger een dam gelegen. Op verzoek van schepper Rudolf de Mepsche werd in 1651 de dam met overtoom weggehaald en vervangen door een brug. Burgemeesters en raad van Groningen gaven daartoe op 1 oktober 1651 toestemming, mits de bouw en het onderhoud ten laste van de Vierendeelsters zou blijven.¹⁰

De naam van de Borgsloot-boven-de-Rollen vraagt enige toelichting. Die komt door middel van het volgende plaatje.

Overtoom bij Nieuwersluis

Bij gebrek aan een plaatje uit Groningerland moeten we het doen met deze oude foto van een overtoom bij Nieuwersluis.

De huidige naam van de Borgsloot-boven-de-Rollen is ontleend aan de 'overtocht' die gelegen heeft op de plaats waar het in 1424 gegraven Damsterdiep de Borgsloot kruiste.

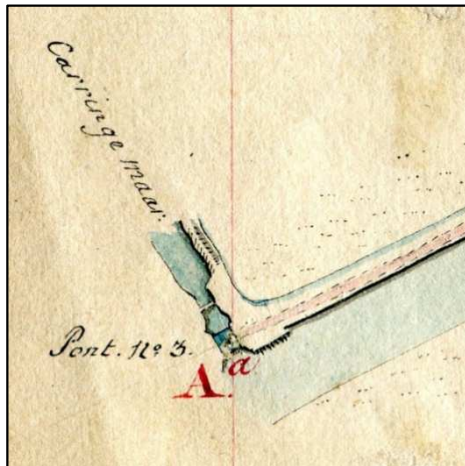
De noordelijke dijk langs het Damsterdiep – de 'Damsterwal' – is eeuwenlang een belangrijke waterkering geweest. Omdat men voor het leggen van een verlaat een gat in de dijk moest maken en zo'n kunstwerk altijd een zwakke plek in de kering zou zijn, heeft men

¹⁰ T1605-314.10 (1649-1651) 466.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

op deze plaats lange tijd gebruik gemaakt van een ‘overtocht’, in Holland doorgaans ‘overtoom’ genoemd. Met behulp van een lier werden de platboomde vaartuigen vanuit de Borgsloot naar het Damsterdiep of omgekeerd getrokken, waarbij horizontaal geplaatste rondhouten (de ‘rollen’) de verplaatsing vergemakkelijkten.

Later, toen de waterkerende functie van de Damsterwal van minder belang was geworden, is de overtocht vervangen door een verlaat. Dat heeft dienst gedaan tot 1938, toen het moest wijken voor de verbreding van Rijksweg 41, nu provinciale weg N360.¹¹

De situatie van het Verlaat bij de Rollen in het begin van de negentiende eeuw.

Detail uit een tekening van de *Route Imperiale* langs het Damsterdiep tussen Ruischerbrug en Garmerwolde, gemaakt door A.W.H. de Man (1810-1814)¹²

De Borgsloot-boven-de-Rollen heet hier *Carringemaar* (Kardingermaar).

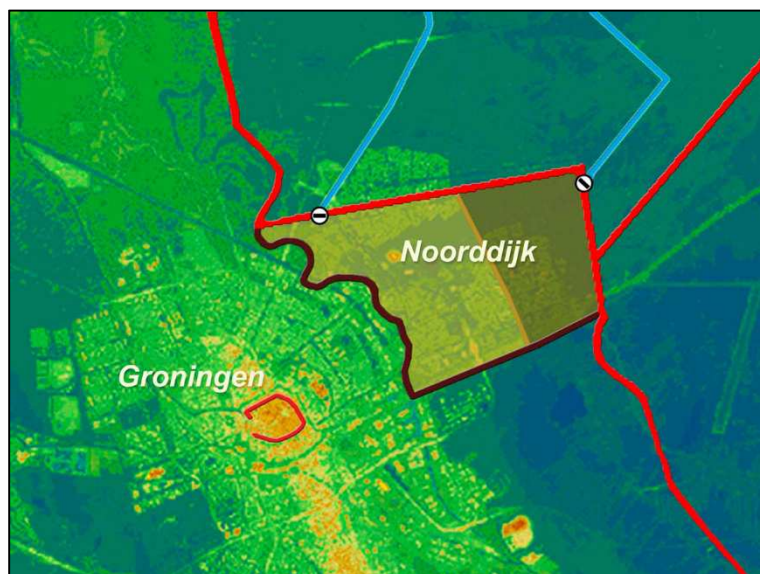

De Rollen op de topografische kaart

Op de eerste in kleur uitgegeven topografische kaart staan nog de schutsluizen bij de Rollen, die in 1938 zijn opgeruimd. ‘Rollen’ is nu een straatnaam te Ruischerbrug in de smalle strook tussen het Damsterdiep en het Eemskanaal.

¹¹ T2778 (Winsumer en Schaphalsterzijlvest) 1023-1024 (1934-1938).

¹² T817-2534.

Noorddijk verdeeld

In 1428 horen we van een conflict tussen Zuidwolde en Beijum enerzijds en de ingezetenen van Noorddijk anderzijds. Uit de tekst van de uitspraak die de zijlrechters van Winsumerzijl in deze zaak deden, kunnen we opmaken dat het Noorddijker water in hoofdzaak via de grondzijl bij Noorderhoogebrug stroomde. Dat wil zeggen dat de Hunsingoër kerspelen Zuidwolde en Beijum bij tijden onevenredig veel last kregen van het water van hun zuiderburen, terwijl het Fivelgoër Vierendeel daarvan grotendeels verschoond bleef.

De arbiters van het Winsumerzijlvest oordeelden dat de Noorddijkers hun kerspel in tweeën moesten delen. Het westelijke deel mocht via de grondzijl en het Boterdiep afwateren, het oostelijke deel moest zijn water via het Abbemaar en het Kardingermaar laten lopen. De beide kerspelhelften moesten zorgvuldig van elkaar worden gescheiden en de ingelanden waren voortaan verplicht hun gerechte aandeel in arbeid en financiële bijdragen te leveren aan respectievelijk het Hunsingoër Innersdijk en het Fivelgoër Vierendeel. De akte is bezegeld door de pastoors van Middelstum (Hunsingo) en Stedum (Fivelgo).¹³

De Noorddijker Dwarsdijk op de oude topografische kaart

¹³ T1032-204.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Om het kerspelgebied van Noorddijk in tweeën te delen is de Dwarsdijk gelegd. Later onderging de waterstaatkundige situatie van Noorddijk ingrijpende wijzigingen doordat watermolens en gemalen werden gebouwd die het water op het Damsterdiep uitsloegen. Voor ons verhaal doen de ingewikkelde details van dit proces er niet toe, zodat we die laten rusten.

De Dwarsdijk tussen Lewenborg en Beijum

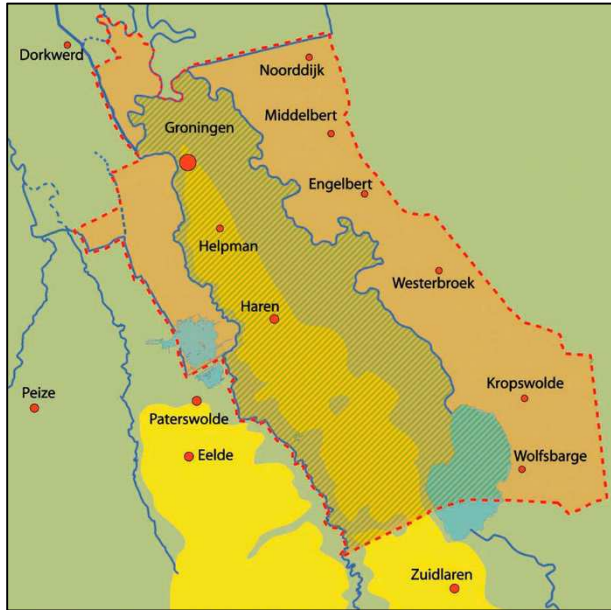
Beijum: van grensgeval tot bloemkoolwijk	
1	Verschillen
2	Woldland
3	Het Nieuwe Gat
4	Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar
	Pauze
5	De afwatering van Noorddijk
6	De grenzen van Noorddijk en Beijum
7	Kardingermaar
8	Tot slot

Aandacht voor het Gorecht

In het begin van dit verhaal heb ik gewezen op de rationele verkaveling van de gebieden die in de middeleeuwen zijn ontgonnen en in exploitatie genomen. In mijn dissertatie *Groningen, een stad apart* (2007) heb ik verslag gedaan van mijn onderzoek naar de grenzen van het Gorecht, die grotendeels van kunstmatige origine zijn. Mijn aandacht ging toen vooral uit naar de waterhuishouding van het Gorecht en dan vooral die aan de westzijde van de Hondsrug ('Drenterwolde'). Ik kreeg daarbij de indruk dat problemen op het terrein van de waterbeheersing gevolgen hebben gehad voor de staatkundige organisatie. In concreto: het gedeelte van de gemeente Groningen ten westen van het Reitdiep dat pas sinds 1961 onder Groningen valt, ressorteerde ten tijde van de ontginningen onder het Groninger rechtsgebied, maar heeft zich als gevolg van de ontwikkelingen op het terrein van de waterhuishouding naar het westen gewend, waar het aansluiting vond bij de andere gebieden die voor hun ontwatering aangewezen waren op de Kliefsloutgeul bij Aduard.

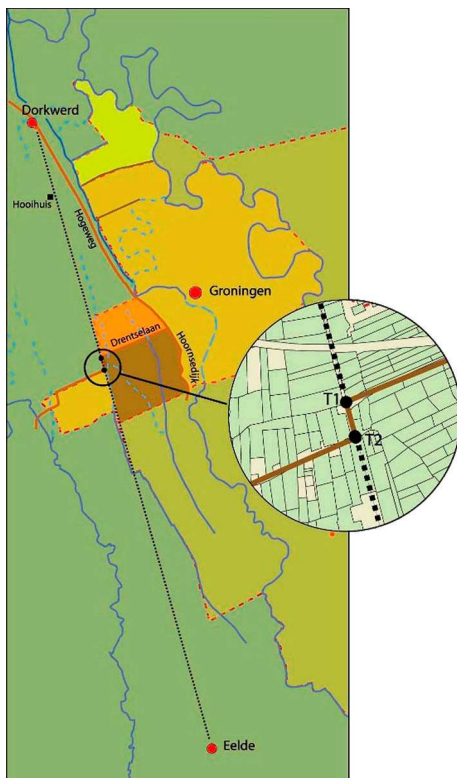
Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

De grenzen van het Gorecht

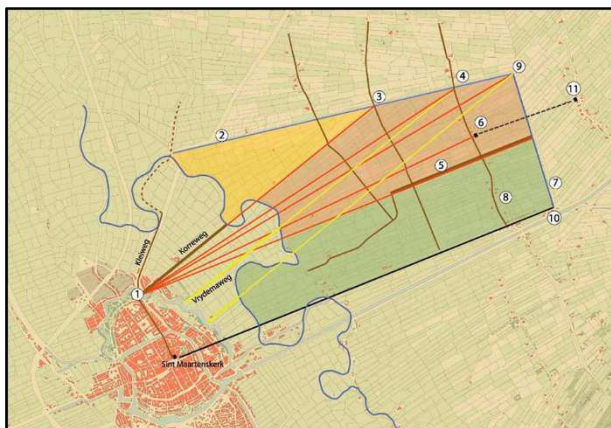
In 1040 schonk koning Hendrik III de *villa Cruoninga* met toebehoren aan de kerk van Utrecht. Het kerngebied van de schenking ligt tussen natuurlijke grenzen en is groen gearceerd. De rest is ontginningsgebied en valt onder het 'toebehoren'. Met name daarin vinden we vooral strakke kavel- en grenslijnen.

Een van de dingen die me daarbij opvielen was de lijn die je kunt trekken tussen Dorkwerd en Eelde. Het lijkt erop dat die oriëntatielijn een rol gespeeld heeft bij de afbakening van invloedssferen en de inrichting van het land.

Constructie van de lijn Dorkwerd-Eelde

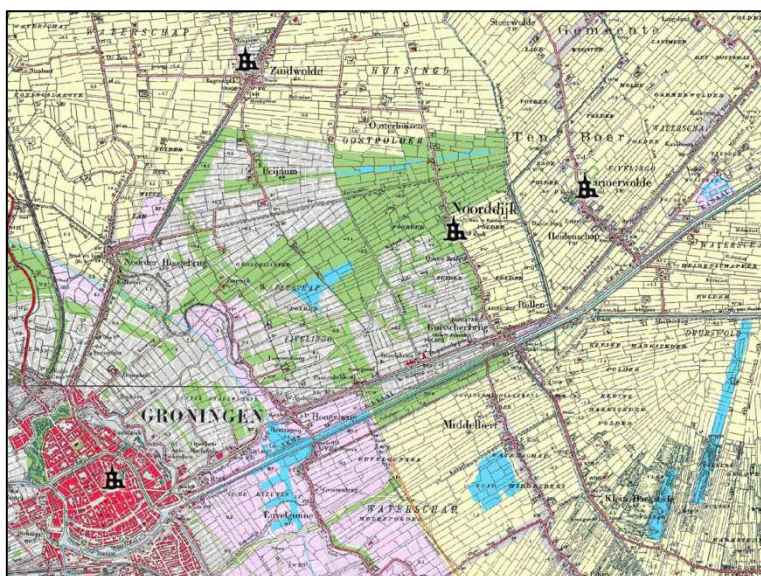
Analyse van de kavelpatronen in Noorddijk

In *Groningen, een stad apart* heb ik ook een poging gedaan tot interpretatie van de verkavelingspatronen in Noorddijk. De nummertjes op het kaartje verwijzen naar de bijschriften in dat boek. We laten die nu voor wat ze zijn. Ons gaat het nu over de oriëntatie van de grenzen.

In het rode gedeelte convergeren de kavellijnen in het punt waar de Korreweg aftakt van de middeleeuwse Kleiweg.

De vraag is natuurlijk hoeveel waarde je aan deze en andere soortgelijke lijnen in het landschap moet schenken.... Als je serieus genomen wilt worden is het misschien beter om erover te zwijgen. Anderzijds: als je er niet over praat kom je ook niet verder. Om die reden gebruik ik dit deel van de avond om enkele – van de vele – structuurlijnen te bespreken die ik in het Gorecht en het zuidelijke deel van de gemeente Bedum (waaronder ook Beijum) ben tegengekomen.

Sinds 2007 meen ik wel een stukje verder gekomen te zijn. Er zijn aanwijzingen voor het vermoeden dat de kerspelindeling binnen het Gorecht – in het bijzonder de grens tussen Noorddijk en Middelbert – en de verdeling van het Woldland tussen Hunsingo en Fivelgo met elkaar samenhangen.

De constructie van Noorddijk

Vier oriëntatiepunten spelen een rol: de kerken van Groningen, Noorddijk, Zuidwolde en Garmerwolde.

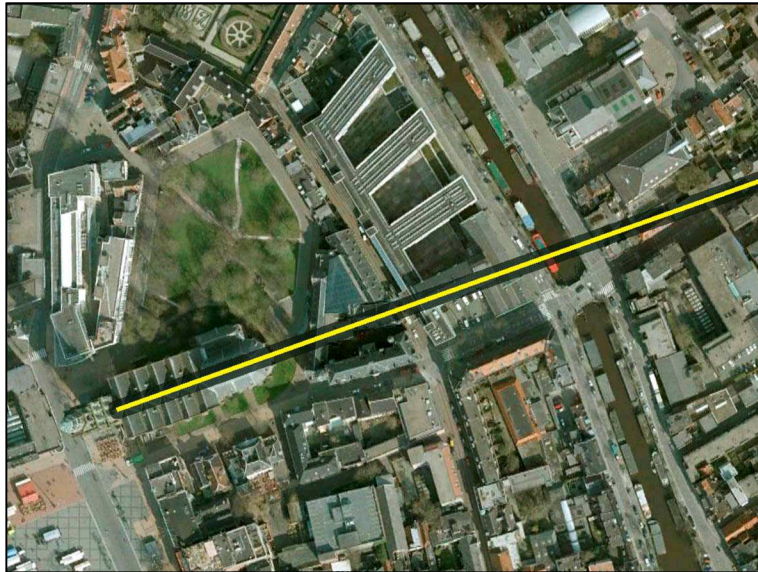
Dit plaatje toont de oriëntatiepunten die hierbij een rol lijken te hebben gespeeld: de Sint

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

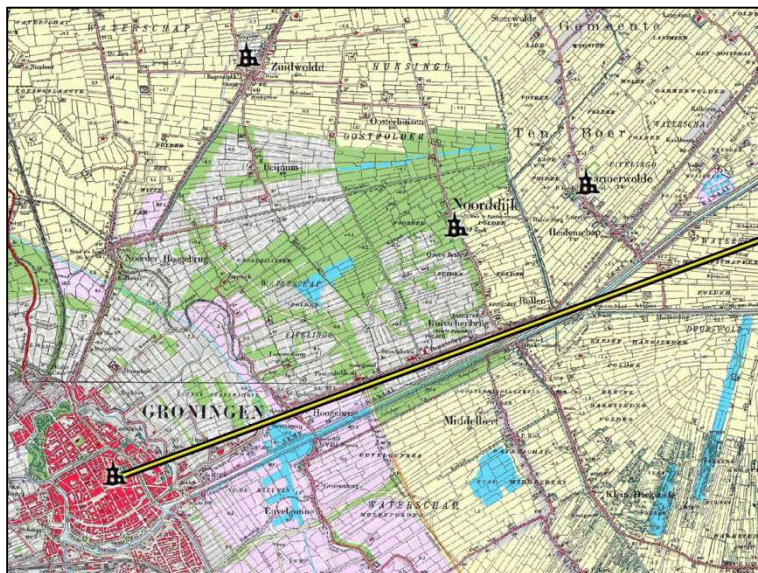
Maartenskerk in Groningen, en de kerken van Noorddijk, Zuidwolde en Garmerwolde.

Overigens is het de vraag of – afgezien van de Sint Maartenskerk – inderdaad de dorpskerken als oriëntatiepunten hebben dienst gedaan. De kerk van Zuidwolde wordt op de 11e eeuw gedateerd, de beide andere kerken zijn jonger. Maar er kunnen natuurlijk houten voorgangers zijn geweest.

Het verhaal begint met het in oostelijke richting doortrekken van de as van de Sint Maartenskerk in Groningen.

De as van de Sint Maartenskerk naar het oosten doorgetrokken

De constructie van Noorddijk: de zuidgrens

Met behulp van Google Earth kan iedereen zien dat de verlengde as van de Sint Maartenskerk even ten zuiden van en parallel aan het huidige Damsterdiep loopt.

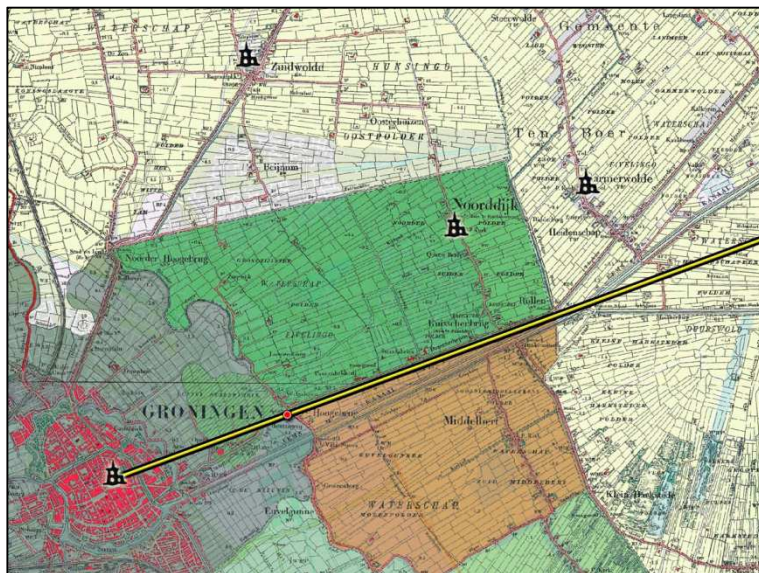
Langs deze lijn is vanaf Oosterhoogebrug oostwaarts de grens getrokken tussen Noorddijk en Middelbert. De dijk-met-sloot die de grens vormde wordt in oude stukken *Wyrkeszuidwending* genoemd. In 1424 is enkele tientallen meters ten noorden van deze lijn een bestaande kavelsloot uitgegraven om het water van het Groninger Oosterhamrik naar

De grenzen van Noorddijk en Beijum

de Delf te leiden. We kennen die watergang nu als Damsterdiep.

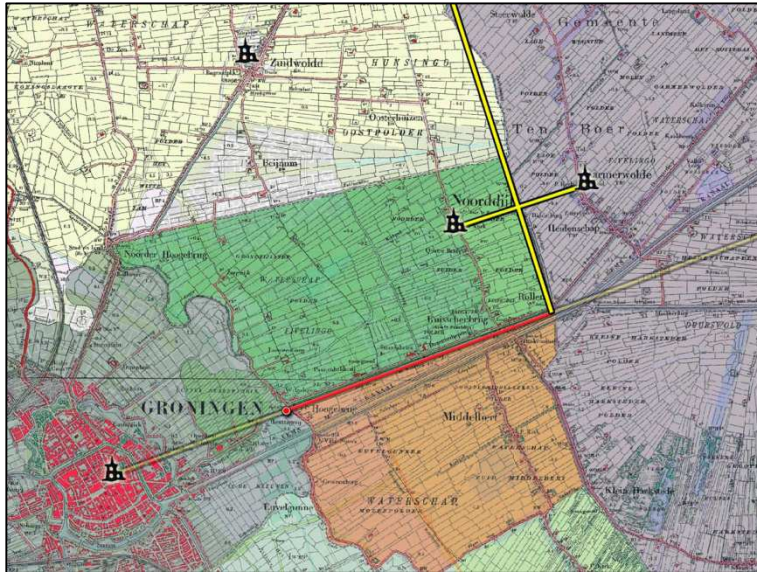
De Woldweg in Ruischerbrug: de oude Wyrkeszuidwending

De grens tussen Noorddijk (groen) en Middelbert (lichtbruin)

De aslijn van de Sint Maartenskerk kruist de Hunze op de plaats waar ook de landweg die rivier kruist. De voorde bij het latere Oosterhoogebrug is aangegeven met een rode vlek.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

De grens tussen Noorddijk en Garmerwolde, tevens de oostgrens van de prefectuur (het gebied dat vanuit Groningen werd bestuurd)

Het noordelijke stuk van de Borgwal en Borgsloot lijkt te zijn geconstrueerd als een middelloodlijn op de lijn Noorddijk (groen)-Garmerwolde (paars).

Helemaal strak loopt de lijn overigens niet.

Voor het construeren van een middelloodlijn tussen twee punten heb je geen ingewikkelde apparatuur nodig. Zelfs meetkettingen zijn niet nodig. Wanneer je twee even lange latjes kruisgewijs op elkaar spijkt heb je een instrument waarmee je in het veld twee punten X en Y kunt vaststellen die op gelijke afstand liggen van de oriëntatiepunten A en B. Een lijn trekken door X en Y en klaar is Kees.

Sloot in Noorddijk

Aan de Noorddijker kant van de grens lopen de kavelsloten evenwijdig aan de lijn Noorddijk-Garmerwolde. Aan de Fivelgoër kant is dat niet zo. Daar loopt de verkaveling parallel aan een lijn die tussen de Petruskerk te Loppersum en de Sint Maarten te Groningen lijkt te zijn geraaid. Ondenkbaar is een dergelijke constructie niet, maar het is waarschijnlijker dat de verkaveling van dit deel van het Centrale Woldland ('het Vierendeel') is afgeleid van een wierde als Hemert, tussen Lutjewijtwerd en Lellens.

De Stefanuskerk in Noorddijk¹⁴

De kerk van Noorddijk ligt op een oude bewoningsas, die ook bij de heroccupatie van het land als uitgangspunt voor de bewoning heeft gediend. Op grond van archeologische argumenten wordt aangenomen dat de huidige kerk omstreeks 1250 is gebouwd.

De kerk van Garmerwolde

De huidige kerk van Garmerwolde is een tijdgenoot van die van Noorddijk. Ook dit gebouw dateert uit de periode 1250-1275. Net als die van Noorddijk ligt ook deze kerk op een oudere bewoningsas. De veronderstelling ligt voor de hand dat ook dit gebouw een houten (?) voorganger heeft gehad.

¹⁴ In *Raadsels rond Bedum* heb ik een korte beschouwing opgenomen over de relatie die er geweest zou kunnen zijn tussen het Stefanus-patrocinium van Noorddijk en het bisdom Utrecht.

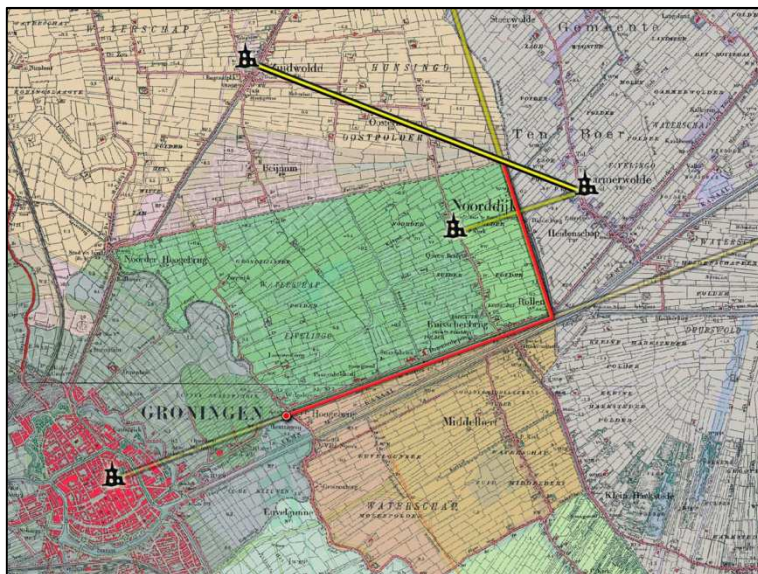
Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Nog eens de Borgsloot-boven-de-Rollen

De Borgwal ligt aan de westzijde van de Borgsloot (rechts op de foto).

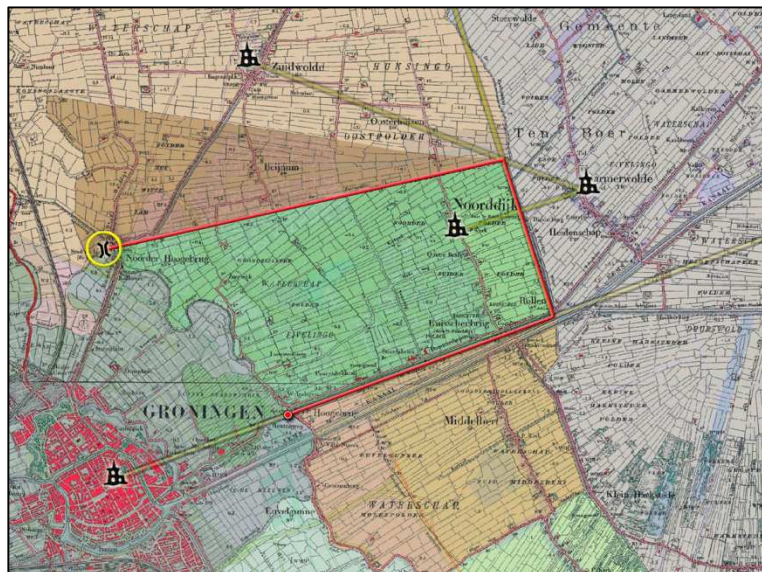
Het noordelijke eindpunt van de oostgrens van Noorddijk is tevens de plek waar het Gorecht en de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo aan elkaar grensden. De manier waarop dit punt is bepaald doet vermoeden dat er samenwerking is geweest tussen de betrokken overheden.

Bepaling van een 'drielandenpunt'

We zagen dat de oostgrens van het Gorecht is geconstrueerd door een middelloodlijn te zetten op de lijn die men kan trekken tussen de kerken van Noorddijk en Garmerwolde. Deze kerken lagen op oude bewoningsassen, die ook bij de hernieuwde occupatie van het Woldland als zodanig hebben gefunctioneerd.

De plek waar deze oostgrens raakte aan de lijn tussen de kerken van Zuidwolde en Garmerwolde, heeft men gekozen als noordoostelijke hoekpunt van het Gorecht, tevens 'drielandenpunt'. Later heet het hier Hondegat.

De grens tussen Noorddijk en Beijum

Vanaf het 'drielandenpunt' is de grens tussen Noorddijk en Beijum – het gebied van dat kerspel is hier met een apart kleurtje aangegeven – in een rechte lijn naar de Sint Walfridusbrug getrokken: de Beijumerzuidwending. Bij de Walfridusbrug kwamen de plattelanders vanaf de Wolddijk (de 'Woldemawech') de Hunze over en passeerden 'Caters Cruce'. Vandaar ging het over linkeroever van de Hunze en de Kleiweg naar de stad.

Het Caterskruis was waarschijnlijk een van de vredeskruisen die ten tijde van de Vrijmarkt aan de grenzen van de stadstafel of stadsvrijheid – het gebied waarbinnen het Groninger stadsrecht gold – werden opgesteld om aan te geven dat er binnen het stadsgebied dan een speciale 'vrede' heerste. Kooplieden en andere vreemdelingen genoten dan extra-bescherming.

Waarschijnlijk heeft ook bij Oosterhoogebrug zo'n vredeskruis gestaan. Daar bevond zich de plek waar men, komende vanaf de Euvelgunnerweg of de Wyrkeszuidwending de Hunze overstak om via de *Herebure Zuidwending* (de noordgrens van *Harbargeland*, het meest zuidelijke deel van het Oosterstadshamrik) en later via de 'Damsterweg' naar de stad te gaan.

De noordoosthoek van Noorddijk

De torenspits van Noorddijk komt net boven de bosjes uit.

Dit was een drielandenpunt: hier grensden het Gorecht, Fivelgo en Hunsingo aan elkaar.

Als mijn analyse juist is, hebben de betrokken gemeenschappen (Hunsingo, Fivelgo en het Gorecht of gericht van Selwerd) samengewerkt bij de afbakening van hun invloedssferen en de hoofdindeling van het te ontginnen gebied.

Wanneer dat is gebeurd blijft voorlopig onduidelijk. Het lijkt me niet zo vreemd om verband aan te nemen tussen deze hoofdindeling en de 'heroccupatie' van het gebied in de 11e eeuw. Dat spoort met de bevindingen van de Westerseweg.

'Taartpunt' in de noordoosthoek van Noorddijk

In het noordelijke deel van Noorddijk maken de op het convergentiepunt Korreweg/Kleiweg geraaide kavellijnen een scherpe hoek met de noordgrens van het kerspel Noorddijk (Beijumerzuidwending).

De oostgrens van Noorddijk

We kijken naar het zuiden. Links het Friese Fivelgo, rechts het Utrechtse Gorecht of Gericht van Selwerd.

Beijumerzuidwending

Een opmerkelijk – en vooralsnog onverklaard – detail dat niet onvermeld mag blijven is dat de sloot die nu Beijumerzuidwending heet, steeds bij de gemeente Bedum heeft gehoord en niet bij Noorddijk. Het gaat hier om de zuidelijke parallelsloot van een dijk die de waterscheiding vormde tussen twee polders. Op grond van de eerder besproken ‘model-zuidwending’ zou je zeggen dat de ene parallelsloot tot polder A en de andere tot polder B zou moeten behoren en dat de tussenliggende dijk ofwel gemeenschappelijk is ofwel aan één van beide polders toebehoort. Het feit dat de Beijumerzuidwending – vanuit Bedumer perspectief een ‘buitensloot’ – bij de gemeente Bedum hoort (hoorde) is dus raar.

Zoals gezegd vormt de Beijumerzuidwending de noordgrens van Noorddijk en tegelijk van het gebied waarvan de overheidsrechten sinds de schenking van 1040 in het bezit waren van de Utrechtse kerk (het Gericht van Selwerd of Gorecht).

Een nadere bestudering van de beschikbare gegevens laat zien dat er nog iets opmerkelijks is aan dit drielandenpunt. Het blijkt dat het ook een rol heeft gespeeld bij de bepaling van de noordgrens van het kerspel Beijum, dat tot 1475 zelfstandig was.

Het kerspel Beijum opgeheven (1475)

Uit een akte in het archief van het Sint Geertruidsgasthuis weten we dat de patronen van de kerspelkerk het *jus patronatus* (het recht om de pastoor ter benoeming aan de bisschop voor te stellen) al omstreeks 1460 aan het Sint Geertruidsgasthuis in de stad Groningen hebben geschonken. Op verzoek van de voogden van dit Gasthuis – ook Pepergasthuis geheten – heeft paus Sixtus IV de parochie opgeheven en bij die van Zuidwolde gevoegd. De reden was dat de inkomsten uit de kerkelijke goederen van Beijum zozeer waren verminderd, dat het Gasthuis er niets meer aan had. Door de *cura animarum* of zielzorg over het handjevol parochianen van Beijum aan de pastoor van Zuidwolde op te dragen kon er op de uitgaven worden bezuinigd. De kerk zou door het Gasthuis als een simpele kapel worden onderhouden. Per slot van rekening stond die op gewijde grond. Iets dergelijks gebeurde vaker. In 1477 werd de parochie van Lutjewolde opgeheven. De zielzorg ging naar de pastoor van Bedum, de goederen werden overgedragen aan het nonnenklooster van Sint Annen.¹⁵ Ook de parochie Heidenschap onderging hetzelfde lot. Daarvan werd reeds halverwege de vijftiende eeuw gemeld dat ze *vacua* was, dat wil zeggen dat ze niet door een pastoor werd bediend. De kerk van Heidenschap verloor zijn status als parochiekerk, de *cura animarum*

¹⁵ O.D.J. Roemeling, *Heiligen en Heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600* (Leeuwarden 2013), 132; Leopold von Ledebur, *Die Fünf Münsterschen Gaue und die Sieben Seelande Friesland's. Ein Beitrag zur Geographie des Mittelalters* (Berlin 1836) 104.

(zielzorg) was overgegaan naar Garmerwolde en de goederen naar het Sint Geertruidsgasthuis in de stad Groningen.

Ooit moet Beijum een welvarende parochie zijn geweest. In een lijst van kerspelen van het Múnsterse aartsdiakonaat waaronder de Ommelanden vielen en die uit c. 1450 dateert staat achter de plaatsnaam Beijum een bedrag van 18 schellingen, evenveel als het grote Bedum.¹⁶ Ter vergelijking: Onderwierum en Westerdijkshorn moesten 10 schellingen opbrengen, Noordwolde 10, Zuidwolde en Harssens ieder 8. Het is echter niet uitgesloten dat hier een vergissing in het spel is. Zo'n tien jaar later blijkt de parochie zo armlastig en ontvolkt dat de organisatorische afbraak werd ingezet.¹⁷

Het loden zegel van paus Sixtus IV (1471-1484)

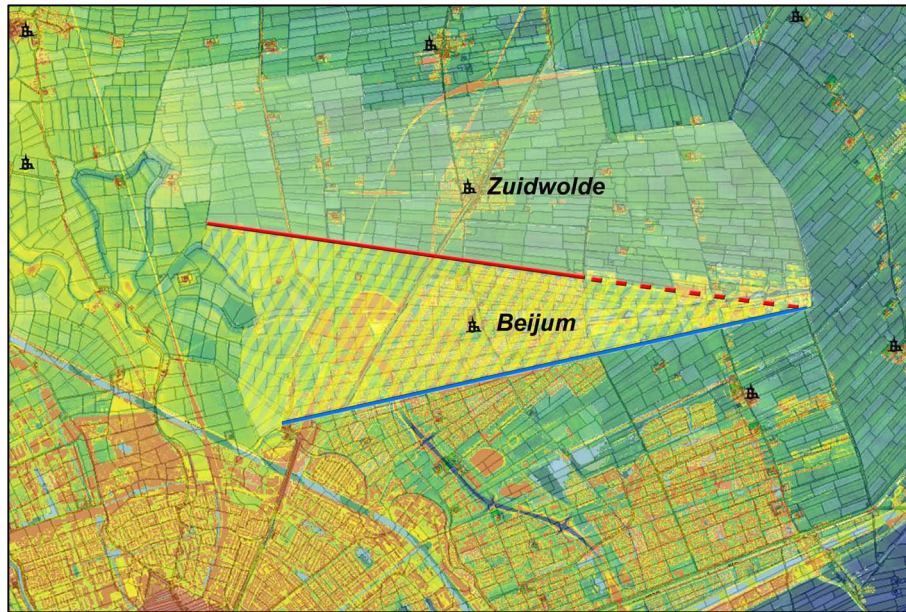
Zoals alle pauszegels van deze soort staat op de voorkant de naam van de paus en zijn op de achterkant de koppen van de apostelen Paulus (links) en Petrus (rechts) afgebeeld.

Over de zuidgrens van Beijum hoeven we het niet meer te hebben: dat is de Beijumerzuidwending, die vanaf de noordoosthoek van Noorddijk (het al vaak genoemde 'drielandenpunt') naar de Sint Walfridusbrug over de Hunze liep, een plek waar eerder wellicht een eenvoudige voorde is geweest.

¹⁶ Zie de lijst in de publicatie van Ledebur, genoemd in de vorige noot.

¹⁷ Zie voor de parochie Beijum verder: Egbert van der Werff, 'Beijum in de middeleeuwen. Beijum stond vroeger te boek als een rijke parochie' in: *Beijum toen en nu. Boeren, burgers, Beijumers. Geschiedenis van de Groningse wijk Beijum*. 33-48.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

De rode lijn markeert de noordgrens van het kerspel Beijum. De blauwe lijn (de Beijumerzuidwending) is de zuidgrens

Het gebied van het kerspel is geel gearceerd.

Over de westgrens kan ik niets meedelen: deze is getrokken door een gebied dat kan worden omschreven als het stroombed van de Hunze. Dat was ten tijde van de inrichting van de kerkelijke organisatie waarschijnlijk een open kwelderland dat onderhevig was aan eb en vloed.

De noordgrens is echter opmerkelijk: deze loopt langs een lijn die vanaf het Hondégat is geraaid op een podium nabij de Koningslaagte. Het gaat daar om een 'huiswierde' (*halge?*) die nog niet archeologisch is onderzocht, maar die van dezelfde soort lijkt te zijn als die onder boerderij Westerseweg 2 (boerderij Elzinga of 'Martinizicht') die in de jaren 2003 en 2004 is onderzocht.

De scheidslijn laat zich in het landschap nog over een grote afstand onderscheiden. Het westelijke stuk, vanaf de Zoepenhuiستocht (deze voert het water vanaf de oostelijke lus van de Hunze in de Koningslaagte noordwaarts af) tot aan de boerderij Oosterhuizen en de Oosterhuizersloot is er nog. Niet alle delen ervan hebben een eigen naam. Het deel tussen de Zoepenhuiستocht en de Wolddijk heeft geen naam, net zo min als het stuk tussen de Wolddijk en de Provincialeweg ten zuiden van Zuidwolde. Over een afstand van 80 meter is de lijn daar weg: hier liggen de Provincialeweg, Boterdiep-Westzijde en het Boterdiep. Tussen de oostzijde van het Boterdiep en de Beijumerweg heet de watergang Zorgwijksloot, tussen de Beijumerweg en Oosterhuizen vormt hij de noordgrens van de wijk Beijum en heet Gaalkesloot. Verder in de richting van het 'drielandenpunt' is de lijn verdwenen. Reeds op de oude kadasterkaart is daar geen lijn meer te zien die ermee samenhangt. Wel volgt de percelering de oriëntatie van de grenslijn. Dat betekent dat ze er wel is geweest. Op het kaartje is dit 1985 meter lange stuk aangegeven met een rode streepjeslijn.

Het *Soephuis* vanaf de Wolddijk

De sloot op de voorgrond maakt deel uit van de grensscheiding tussen Beijum (links) en Zuidwolde (rechts).

Op het podium dat als richtpunt heeft gediend staat een boerderij die, net zoals Westerseweg 2, eigendom van het klooster Selwerd is geweest.¹⁸ In enkele oude akten in het kloosterarchief van Selwerd wordt hij '*Suephues*' genoemd. De naam zal ongetwijfeld te maken hebben met de productie van karnemelk of wrongel.

Op de volgende foto is beter te zien dat ook dit *Zoepmhuys* op een 'podium' staat. Deze kunstmatige verhoging is ongeveer even hoog als die onder Westerseweg 2.

Het *Soephuis* van dichterbij

De grenssloot tussen Beijum en Zuidwolde loopt schuin door het beeld. De boerderij staat aan de Beijumer kant van de sloot.

De hoogte van het podium onder het *Soephuis* is c. 60 cm +NAP. Daarmee verheft het zich c. 1-1,5 meter boven het omringende maaiveld. De hoogte daarvan is overigens niet natuurlijk: de percelen rondom het Soephuis zijn 'afgeticheld'. De 'natuurlijke' hoogte van het omringende land ligt op c. 0 meter NAP.

Ook het terrein achter (ten westen) van de boerderij is afgegraven. Uit de kaart die Hinricus Teysinga in 1734 van het voormalige grondbezit van het klooster Selwerd maakte, blijkt dat achter het Soephuis nóg een wierde heeft gelegen. Op zijn tekening is deze aangegeven als de '*hoge wierd*'.

¹⁸ De boerderij is te vinden op het adres Wolddijk 97 (GPS 53.258584,6.561754).

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

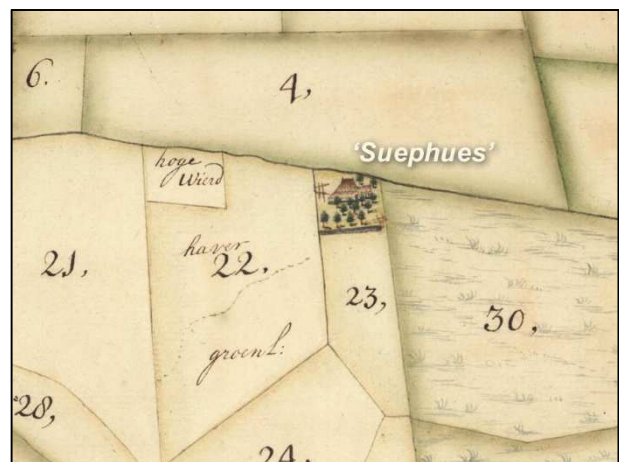

Boerderijen van het klooster Selwerd

Links Wilkershuis (A), rechtsboven (91) het Moordhuis (*Moordheem* op de kaart), daaronder (O) boerderij Westerseweg 2 (Martinizicht), middenonder aan de bedding van de Hunze (C) de huidige Buitenplaats Reitdiep van het Groninger Landschap, in perceel 23 het *Soephuis*. Links daarvan een vakje in perceel 22 waarin 'hoge wierd' staat.

H. Teijssinga, 1734.¹⁹

Gereproduceerd in: Meindert Schroot, *Atlas der Provinciëlanden*, kaart nr. 61

Achter het *Suephues* ligt nog een 'hoge wierd'

Boerderij Westerseweg 2 (Martinizicht) vanaf de Wolddijk

Vanaf de Wolddijk is te zien dat ook de nieuwe boerderij weer op een verhoging staat.

¹⁹ GrA T817-1047-57.

Het 'Soephuis' (Wolddijk 97), 'Martinizicht' (Westerseweg 2), de Wolddijk (rode lijn) en de grens tussen Zuidwolde en Beijum (blauwe lijn) op een combinatie van hoogtekartaal en satellietbeeld

De podia waarop de boerderijen 'Soephuis' (Wolddijk 97) en 'Martinizicht' (Westerseweg 2) staan, geven aanleiding tot nadere overwegingen.

Volgens Gert Kortekaas is de plek waar nu boerderij Westerseweg 2 staat in de 10^e eeuw overstroomd. Sporen van een vroegere bewoning zijn toen bedekt met een verse kleilaag. Een eeuw later, in de 11^e eeuw dus, zijn mensen opnieuw begonnen om hier te boeren. Ze hebben toen de verkaveling aangelegd die er nu nog is. Door de ontginningen was de bodem echter zo sterk gezakt, dat er regelmatig overstromingen plaatsvonden. We hoeven voor deze overstromingen geen 'transgressies' (perioden van grotere activiteit van de zee) aan te nemen: door de daling van de bodem moet het gevaar van overstromingen steeds groter zijn geworden. Bovendien zullen de inundaties in de hand zijn gewerkt door dijkanaanleg elders. Het gevolg daarvan moet immers zijn geweest dat er minder plaats was voor het bij hoge vloeden binnendringende zeewater, zodat daardoor de opstuwing werd versterkt. De bewoners van Westerseweg 2 hebben omstreeks 1150 een podium opgeworpen en zijn daarop gaan wonen. Het lijkt erop dat dit niet genoeg was om zich het water van het lijf te houden. Om die reden hebben ze, samen met de burens – ten noorden van het podium ligt nog een aantal andere boerderijen op een oude ontginningsas – de Wolddijk aangelegd.

We mogen aannemen dat de bewoners van Wolddijk 97 in hetzelfde schuitje zaten als die van Westerseweg 2. Wellicht liggen ook onder het podium van het Soephuis oudere bewoningssporen.

Op het plaatje kunnen we zien dat men bij de aanleg van dit stuk van de Wolddijk rationeel te werk is gegaan. De dijk is geconstrueerd als de middelloodlijn (echt waar!) op de verbindinglijn tussen het Soephuis en Martinizicht.

De hoogtekartaal laat zien dat het land ten oosten van de Wolddijk lager ligt dan dat ten westen ervan. De rechthoekige, opvallend lage percelen bij Wolddijk 97 zijn afgetichelde landerijen. Het bovenste laagje is daar verwijderd voor de baksteenproductie. Ook de 'hoge wierd' ten westen van Wolddijk 97, die we zojuist op de kaart van Teysinga hebben gezien,

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

is in zijn geheel afgegraven en verdwenen.

De laagte in de lussen van Koningslaagte lijkt natuurlijk: door het afsnijden van deze lussen is al vroeg (wanneer?) opslibbing in deze oude stukken bedding verhinderd.

Wolddijk richting noord (links) en zuid (rechts)

Het ruim 1600 meter lange kaarsrechte stuk van de Wolddijk tussen Wolddijk 97 en Wolddijk 80 is dus geconstrueerd als middelloodlijn tussen de podia van boerderij Westerseweg 2 en het *Suephues*.

Deze twee Wolddijk-foto's zijn genomen vanaf de plek waar de verbindingslijn tussen de twee boerderijen de Wolddijk kruist. Aan de westzijde loopt de naamloze grenssloot naar het Soephuis, aan de oostzijde loopt een eveneens naamloze sloot in de richting van het Boterdiep.

Grenssloot tussen Zuidwolde (links) en Beijum (rechts), gezien vanaf de Wolddijk in de richting van het Boterdiep

Rechts op de achtergrond poldermolen 'het Witte Lam'.

De grenzen van Noorddijk en Beijum

Grenssloot tussen Beijum (links) en Zuidwolde (rechts), gezien vanaf de Groningerweg/Provincialeweg in westelijke richting

Achter de bomen in de verte – die langs de Wolddijk staan – is vaag het *Suephues* te zien.

Over een afstand van 80 meter (tussen de Provincialeweg en het Boterdiep) bestaat de grenssloot niet meer. Aan de oostkant van het Boterdiep is hij er weer.

De Zorgwijkssloot aan de oostkant van het Boterdiep, gezien vanaf de Beijumerweg

Dit plaatje geeft een aardig idee van een Zuidwending, al moet je in gedachten de maten wel een beetje aanpassen. Rechts (ten noorden) van de Zorgwijkssloot ligt een dijkje, met ter rechterzijde daarvan opnieuw een (veel smaller) slootje. Dit slootje ligt precies in het verlengde van de 'naamloze' sloot die we ten westen van het Boterdiep zagen.

Ongetwijfeld is de Zorgwijkssloot in latere eeuwen de hoofdsloot geworden, en is hij daarom sterk verbreed. De dijk tussen beide sloten is van oorsprong de scheiding geweest tussen de verschillende polders, in dit geval die van Beijum (links) en Zuidwolde (rechts).

Deze situatie zet zich ook aan de oostzijde van de Beijumerweg voort.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Rechts op de foto de Gaalkesloot aan de noordkant van de wijk Beijum

Rechts (ten zuiden) van de Gaalkesloot loopt het Spakenpad.

De smalle sloot links naast de dijk ligt in het verlengde van de grenssloot ten westen van het Boterdiep. De dijk is de oorspronkelijke scheiding tussen de watersystemen van Zuidwolde en Beijum.

Links: Boerderij Oosterhuizen aan de Zuidwolder kant van de grenssloot.

Ten oosten van boerderij Oosterhuizen is de lijn van de grens niet meer precies te volgen. Zelfs op de oude kadasterkaart ontbreekt ze. Tegenwoordig ligt hier het Kardingerbos.

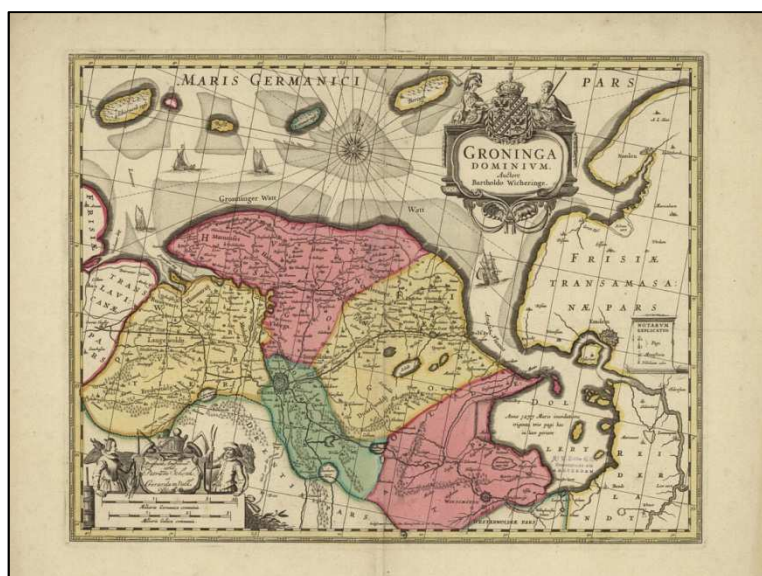
Rechts: Deze sloot ligt een paar meter te ver naar het noorden om onderdeel geweest te kunnen zijn van de oude grenssloot Beijum-Zuidwolde.

Daarmee zijn we weer bij het 'drielandenpunt' op de noordoosthoek van het kerspel Noorddijk.

Beijum: van grensgeval tot bloemkoolwijk

- 1 Verschillen
- 2 Woldland
- 3 Het Nieuwe Gat
- 4 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar
- 5 Pauze
- 6 De constructie van het Boterdiep
- 6 De grenzen van Noorddijk en Beijum
- 7 **Kardingermaar**
- 8 Tot slot

Provinciekaart van Bartold Wicheringe
(1675-1680)

Wanneer je de Ommelander landschappen een kleurtje geeft springen het Kardingermaar en zijn voortzetting, het Maarvliet, in het oog. Deze waterlopen vormen de grens tussen de landschappen Hunsingo en Fivelgo. Daar waar het Kardingermaar naar het noorden afbuigt is het Maarvliet de voortzetting van de grens.

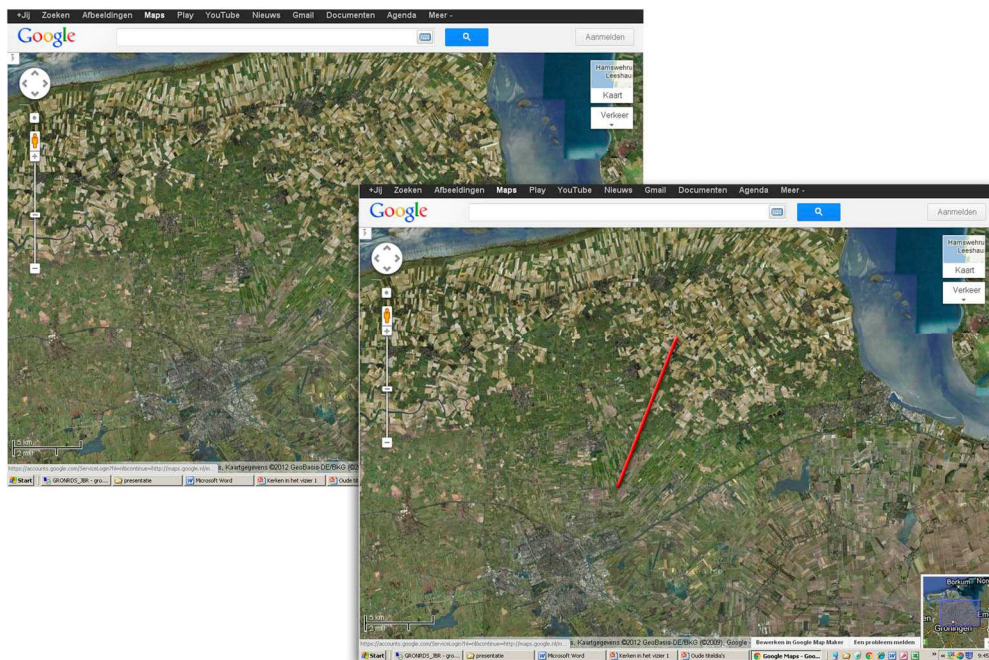
Ook tussen het Gorecht (groen) enerzijds en Hunsingo en Fivelgo anderzijds zien we rechte lijnen. Ook daar heeft men de grenzen getrokken in ontginningsgebieden die ooit onbewoond waren. De grens tussen Fivelgo en het Oldambt loopt langs de Siepsloot, een gegraven watergang die teruggaat op een natuurlijk veenstroompje.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Het Kardingermaar en de verkaveling van het Centrale Woldland

Het Kardingermaar is niet alleen een grens tussen twee landschappen, maar scheidt ook verschillende verkavelingssystemen van elkaar. Eerder hebben we gezien hoe dat zit: het Centrale Woldland is van drie kanten aangepakt. Ergens in het midden moesten die bewegingen op elkaar stuiten.

Alleen wanneer je heel precies kijkt is het Kardingermaar op Google Maps te herkennen.

Eemshavenweg en Kardingermaar

Het zal niet zo lang meer duren of iedereen die over de Eemshavenweg rijdt denkt dat de weg er het eerst was en dat de sloot erlangs gewoon een bermsloot is zoals je die vaak langs wegen ziet. Dan weet niemand meer dat de sloot een veel langere geschiedenis heeft dan de weg.

Eemshavenweg en Kardingermaar

Een gedeelte van de Eemshavenweg loopt langs (een stuk van) het Kardingermaar.

Ruim 200 meter ten zuiden van het viaduct over de Eemshavenweg bij Lutjewolde buigt het Kardingermaar naar het noorden af. Dat was nodig om het water uit het Woldland naar de Deel te brengen, vanwaar het via Onderdendam en Winsum naar zee kon stromen.

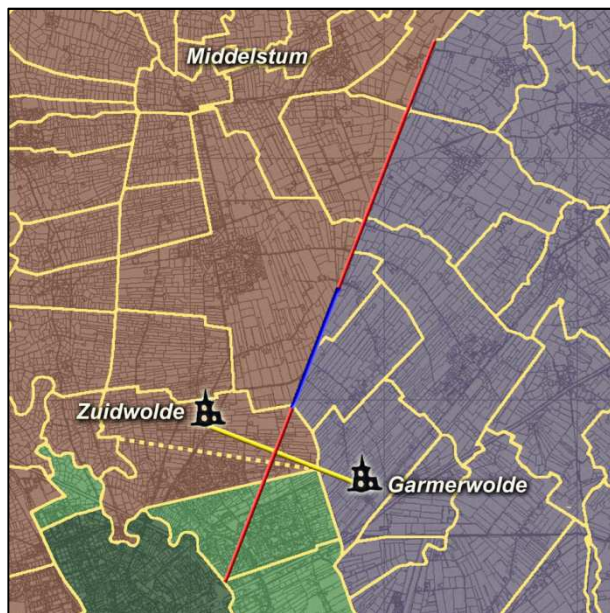
Hierbij moet natuurlijk de vraag gesteld worden of dit van begin af aan zo geweest is, of dat de afwijking van de geconstrueerde lijn een latere aanpassing was. Een (voorlopig) antwoord daarop is wel te geven, maar past niet in dit verhaal.

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

Kardingermaar en Tasmantoren

Vrijwel exact in het verlengde van de Eemshavenweg staat aan de horizon de Tasmantoren. Dit markante gebouw staat c. 100 m ten zuidoosten van de plek waar eens de voorde in de Hunze was en waar vermoedelijk een vredeskruis de plek markeerde waar men de stadsvrijheid van Groningen binnenkwam.

De constructie van het Kardingermaar

Op dit kaartje heeft Hunsingo een rode kleur, Fivelgo is paars en het 'Drentse' of Utrechtse gebied (de stadsvrijheid van Groningen en het Gericht van Selwerd) is aangegeven met groene tinten.

Een lijn wordt bepaald, zo hebben we op school geleerd, door 2 punten. Zeggen dat een lijn op punt A is geraaid, is dus maar de helft van het verhaal. Je moet ook vertellen hoe men aan het startpunt van de raaiing is gekomen.

Nog een algemeenheid: bij lijnen hebben we te maken met twee elementen die we van elkaar moeten onderscheiden: de oriëntatie en de locatie. Met oriëntatie bedoel ik de richting van een lijn in het platte vlak, uitgedrukt in graden. De locatie is de exacte plaats in het platte vlak, die kan worden uitgedrukt in coördinaten.

Wat ik bedoel is goed te illustreren aan de hand van het stuk Kardingermaar dat hier blauw is gemarkeerd. Dit deel van het maar is gegraven langs een lijn (rood) die haaks staat op de lijn die men kan trekken tussen de kerspelkerken van het Hunsingoër Zuidwolde en het Fivelgoër Garmerwolde (de gele lijn). Met andere woorden: de **oriëntatie** van het Kardingermaar is bepaald door de lijn Zuidwolde-Garmerwolde waarvan we eerder hebben gezien dat ze het noordelijke uiteinde van de grens tussen Noorddijk en Garmerwolde heeft bepaald. Zuidwolde en Garmerwolde liggen allebei op oude bewoningsassen.

Het Kardingermaar deelt de lijn Zuidwolde-Garmerwolde *niet* middendoor, maar gaat wel door een ander opmerkelijk punt: de plaats op de oostelijke oever van de Hunze waar de grens tussen de kerspelen Noorddijk en Middelbert (de Wyrkeszuidwending) begint. Zoals we zagen kruist de landweg die Groningen en Fivelgo met elkaar verbond, op deze plek de Hunze. Anders gezegd: de **locatie** van het Kardingermaar lijkt te zijn bepaald door de kruising van de landweg met de Hunze bij het latere Oosterhoogebrug.

Ik zal straks een plaatje laten zien waarop dit alles nog wat duidelijker uitkomt.

Dit is een goed moment om nog eens te herhalen dat ik deze lijnen niet heb bedacht: ze zijn er echt. Het is alleen de vraag wat we ermee aan moeten. Betekenen ze wat? en zo ja: wat betekenen ze dan? Anders gezegd: de geconstateerde feiten kunnen op toeval berusten, maar ze kunnen ook wijzen op een verrassende samenhang in de verdeling van het Woldland, en dus een indicatie zijn voor het feit dat de overheden van Fivelgo, Hunsingo en de *Villa Gruoninga* hebben samengewerkt bij de afbakening van het te ontginnen land.

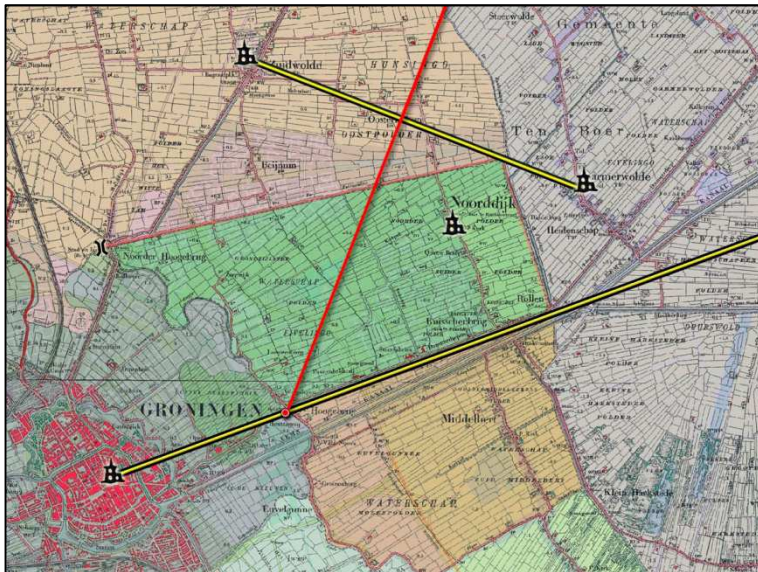
De kerk van Zuidwolde

De kerk van Zuidwolde staat te boek als een van de oudste in de provincie. Ze is grotendeels in tufsteen opgetrokken en zou uit de 11e eeuw dateren. In de 13e eeuw is de kerk verlengd door een bakstenen aanbouw. De toren is 12e eeuws.

De kerk van Garmerwolde

Deze kerk staat geregistreerd als een 13e eeuwse bouw. Als mijn theorie inzake de constructie van het Kardingermaar – en de oostgrens van Noorddijk – juist is, moet ze een voorganger hebben gehad of is de lijn Zuidwolde-Garmerwolde op een ander markant punt in Garmerwolde geraaid.

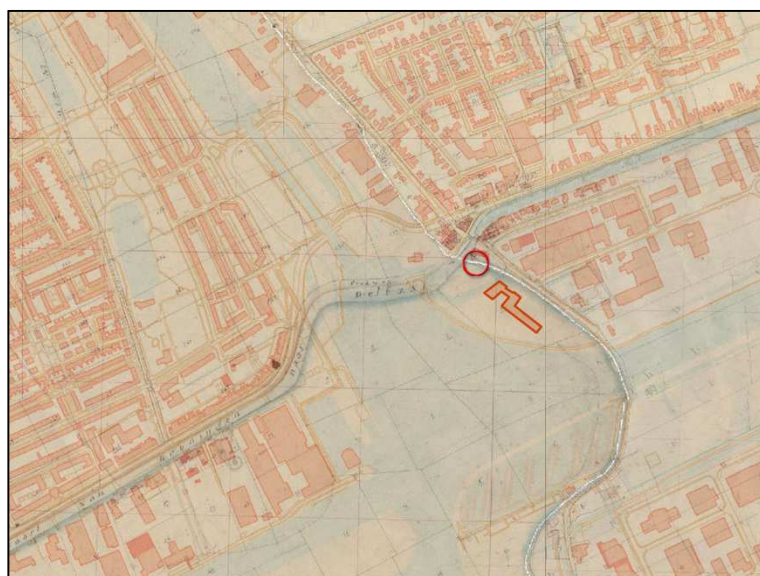
De constructie van het Kardingermaar en de kruising Hunze-aslijn Sint Maartenskerk

We kijken nog eens naar de 'Kardingermaarlijn' en de Hunzevoorde bij het latere Oosterhoogebrug. De afstand tussen dit laatste punt en het stuk Kardingermaar dat op deze lijn ligt, bedraagt 5 km. Het begin ervan staat nog net op de bovenrand van het kaartje. Voor een waarnemer met een lichaamslengte van 1,75 meter ligt de horizon toevallig ook precies op 5 km. Een op het maaiveld staand object is op die afstand dus in zijn geheel zichtbaar, vooropgesteld natuurlijk dat het groot genoeg is. Van wat verder weg staat verdwijnt de onderkant uit het zicht als gevolg van de kromming van het aardoppervlak. Maar een merkteken van een paar meter hoog moet over een afstand van 5 km. in zijn geheel goed zichtbaar geweest. Dat geldt vanzelfsprekend alleen wanneer er geen uitzicht belemmerende objecten zijn geweest zoals bouwsels of groeisels.

In ieder geval is het technisch mogelijk geweest – zeker als men de vooropgezette bedoeling daartoe had – om de grens tussen Fivelgo en Hunsingo op de aangegeven manier te construeren.

Wanneer dit werkelijk zo is gebeurd heeft dat aanzienlijke consequenties voor onze middeleeuwse geschiedenis. Het veronderstelt immers samenwerking tussen de overheden van de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo en het noordelijke deel van Drenthe. Het lijkt er zelfs op dat er een soort *masterplan* is gemaakt ter indeling van het woldland, voorafgaand aan de occupatie of herontginning daarvan.

Alvorens daar nog iets naders over te zeggen kijken we nog even naar het raaipunt bij Oosterhoogebrug.

De omgeving van de Oostersluis met de locatie Tasmantoren op een kaart waarin de moderne stadsplattegrond is gecombineerd met de kadastrale minuut uit het begin van de 19^e eeuw

Het rode cirkeltje geeft de plaats aan waar zich de voorde in de Hunze heeft bevonden en waar naar alle waarschijnlijkheid ook een vredeskruis werd opgesteld.

De Tasmantoren aan de Regattaweg

De Regattaweg is de oude Euvelgunnerweg; de lage witte bouwsels op de voorgrond staan op de voormalige Hunzebedding.

De voorde door de Hunze lag enkele tientallen meters ten noorden van het gebouw.

De Tasmantoren vanaf het Damsterpad

De voorde door de Hunze bevond zich tussen de palen aan de ingang van het Damsterdiep (links op de foto) en de Tasmantoren. Daar stond dus ook het vredeskruis dat als richtpunt kan hebben gediend.

Beijum: van grensgeval tot bloemkoolwijk

- 1 Verschillen
- 2 Woldland
- 3 Het Nieuwe Gat
- 4 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar
- Pauze
- 5 De constructie van het Boterdiep
- 6 De grenzen van Noorddijk en Beijum
- 7 Kardingermaar
- 8 Tot slot

Koning Hendrik III (1017-1056) en zijn vrouw Agnes van Poitou voor de dom van Spiers

Voor de datering van het proces van land-indeling en -ontwikkeling, en dan in het bijzonder het begin ervan, heb ik de neiging verband te zoeken met de belangrijke schenkingen die Hendrik III en zijn opvolger Hendrik IV in de 11e eeuw hebben gedaan. De eerste koning schonk Groningen en Drenthe aan de kerk van Utrecht, Hendrik IV gaf Hunsingo en Fivelgo aan bisschop Adelbert van Bremen en Hamburg. Daarbij hoorden ook de markt-, tol- en muntrechten in Winsum en Garrelsweer.

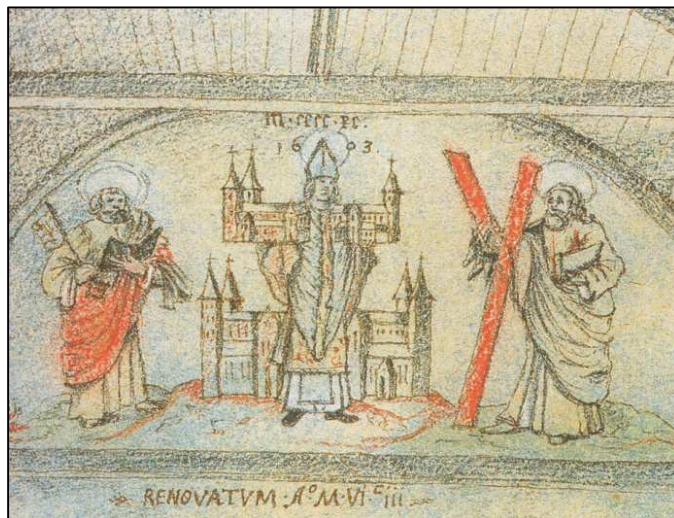
Deze schenkingen pasten in de pogingen van de Ottoonse en Salische koningen om delen van de koningsmacht toe te vertrouwen aan kerkelijke instituten en autoriteiten en op deze manier machtsbeluste graven en hertogen de wind uit de zeilen te nemen. Bij deze schenkingen hoorde ook het koninklijke recht op de woeste grond (*jus forestense*), dat

Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk

inhiel dat woeste grond eigendom van de koning was en dat degenen die deze woeste grond wilden ontginnen en gebruiken, de hoogheid van de koning moesten erkennen door hem een deel van de opbrengst af te staan. De woeste grond was dus een bron van inkomsten voor de koning en, na de schenking van de genoemde gebieden, voor de kerkelijke instanties in Utrecht en Bremen.

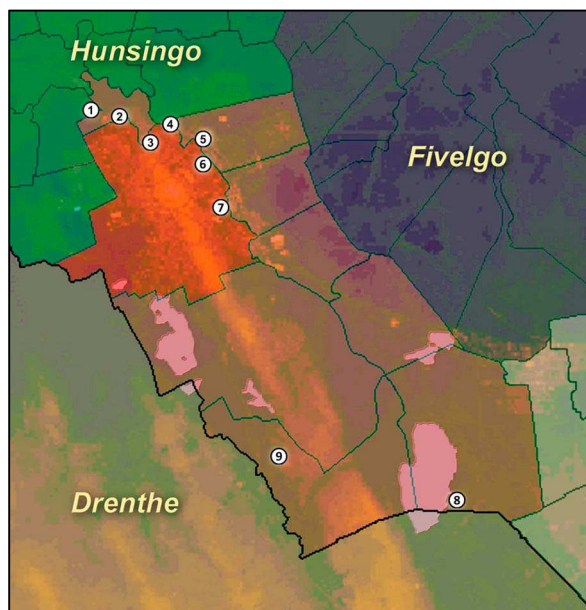
De afbakening van grenzen en de opzet van de hoofdstructuur van de verkaveling passen bij een doelgericht beleid 'van hogerhand' ter ontwikkeling van het land, versterking van de greep op de recent verkregen gebieden en vergroting van de inkomsten eruit.

We moeten natuurlijk niet denken dat de bisschoppen Bernold en Adelbert (of graaf Egbert I van Brunswijk namens Adelbert) zelf in het Centrale Woldland bezig zijn geweest om grenzen en kavellijnen uit te zetten. Zij kunnen echter wel aanwijzingen hebben gegeven, of, op zijn minst, legitimatie hebben gegeven aan aanwijzingen die namens hen werden gegeven.

Links: Bisschop Adelbert van Bremen (c. 1000–1072); beeldhouwwerk van Wilhelm Wandschneider (1866–1942) aan het Raadhuis in Hamburg.

Rechts: Bisschop Bernold afgebeeld op een verloren gegane muurschildering uit 1490 in de Pieterskerk te Utrecht. Bernold wordt omringd door vier door hem gestichte kerken: de Pieterskerk, Janskerk en Paulusabdij te Utrecht en de Grote of Lebuïnuskerk te Deventer. Links van Bernold staat Petrus met sleutel, rechts Andreas met kruis. De tekening van deze verloren gegane muurschildering werd gemaakt door Pieter Saenredam in 1636.

Burchten bij Groningen

1. 'Zernikeburcht'
2. Huis Selwerd
3. Cortinghuis
4. 'Elba'
5. Ulgersmaburcht
6. Vrydemaburcht
7. Gronenburg
8. Wolfsbarga
9. Huis te Glimmen

Toen koning Hendrik III in 1040 de villa Cruoninga met toebehoren aan de Utrechtse kerk schonk heeft 's konings recht op de woeste grond waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld. Niet voor niets staan de burchten in de buurt van Groningen vrijwel allemaal op de rand van het kolonisatie-gebied. Hier was winst te maken door een aandeel te nemen in de ontginning en exploitatie van woeste grond.

Op het kaartje zijn de verschillende administratief-juridische territoria met verschillende transparante kleurvlakken aangegeven. Het geelachtige gebied linksonder is het onder het bisdom Utrecht ressorterende Drenthe; Groningen en de Groninger 'stadstafel' zijn meer en minder rood gekleurd, het Friese Hunsingo is groen en het eveneens Friese Fivelgo is paars. Aan de rechterkant is er nog een ongekleurd gebied: dat is het onbewoonde hoogveen waar later de Veenkoloniën zouden ontstaan.

Op het kaartje zijn – van noord naar zuid – de plaatsen aangegeven waar 'Utrechtse' steunpunten hebben gestaan of worden vermoed: de 'Zernikeburcht' aan de Zernikelaan op het universiteitsterrein Paddepoel, het kasteel Selwerd, het Cortinghuis, een burcht ter plaatse van de latere boerderij 'Elba' (waar nu de Groningse woonwijk 'De Hunze' ligt), de Ulgersmaborg, Vrydemaborg en Gronenburg, en tenslotte de sterkten te Wolfsbarga en Glimmen.

Friese graafschappen tussen Zwin en Wezer

Enkele jaren geleden verscheen dit boek dat een overzicht geeft van de manier waarop de grafelijke rechten in het middeleeuwse *Frisia* zijn uitgeoefend.

Volgens de auteur, Dirk Jan Henstra, waren er ten tijde van de eerste ontginningen in de Friese landen koninklijke domeinen en bezittingen van grote kloosters elders in het Duitse rijk. De Friese graafschappen waren vermoedelijk in handen van de hoge Saksische rijksadel.

Frisia was voor deze graven geen gebied met strategisch belang dat gelegenheid bood tot het behalen van heldenroem en de daarbij behorende beloningen en machtsvergroting. Het was – net als nu – hooguit van betekenis als wingewest.

De graven zullen zich niet of nauwelijks bemoeid hebben met de gang van zaken in deze afgelegen en moeilijk toegankelijke gebieden. We moeten daarom aannemen dat hun plichten in Frisia door plaatsvervangers ('vronen' of *franan*) werden waargenomen die afkomstig waren uit de lokale elite. De mogelijkheid bestaat dat deze plaatsvervangers – hun relatie met de koninklijke domeinen is onduidelijk – in naam van het hoge Rijksgezag een leidende rol hebben gespeeld bij de organisatie van de ontginningen. Zoals we zagen is dat eerste ontginningswerk aan zijn eigen succes ten onder gegaan: door de ontginning van de woeste grond daalde de bodem zozeer dat overstromingen het cultuurland onbewoonbaar maakten en nieuwe lagen klei achterlieten. Daardoor werd 'herontginning' noordzakelijk.

Henstra zwijgt over de mogelijkheid dat er halverwege de elfde eeuw een korte periode is geweest waarin de bisschoppen van Utrecht en Bremen daadwerkelijk een poging hebben gedaan om greep te krijgen op deze 'herontginning' in het noordelijke kustgebied. Dat een eventuele periode van grotere invloed van 'hogerhand' kort is geweest lijkt onomstreden. Mét Henstra neem ik aan dat de grafelijke macht al rond 1100 in de Friese landen niet veel meer kan hebben voorgesteld. Het lijkt er dan op dat de plaatselijke elite het heft in handen heeft genomen.